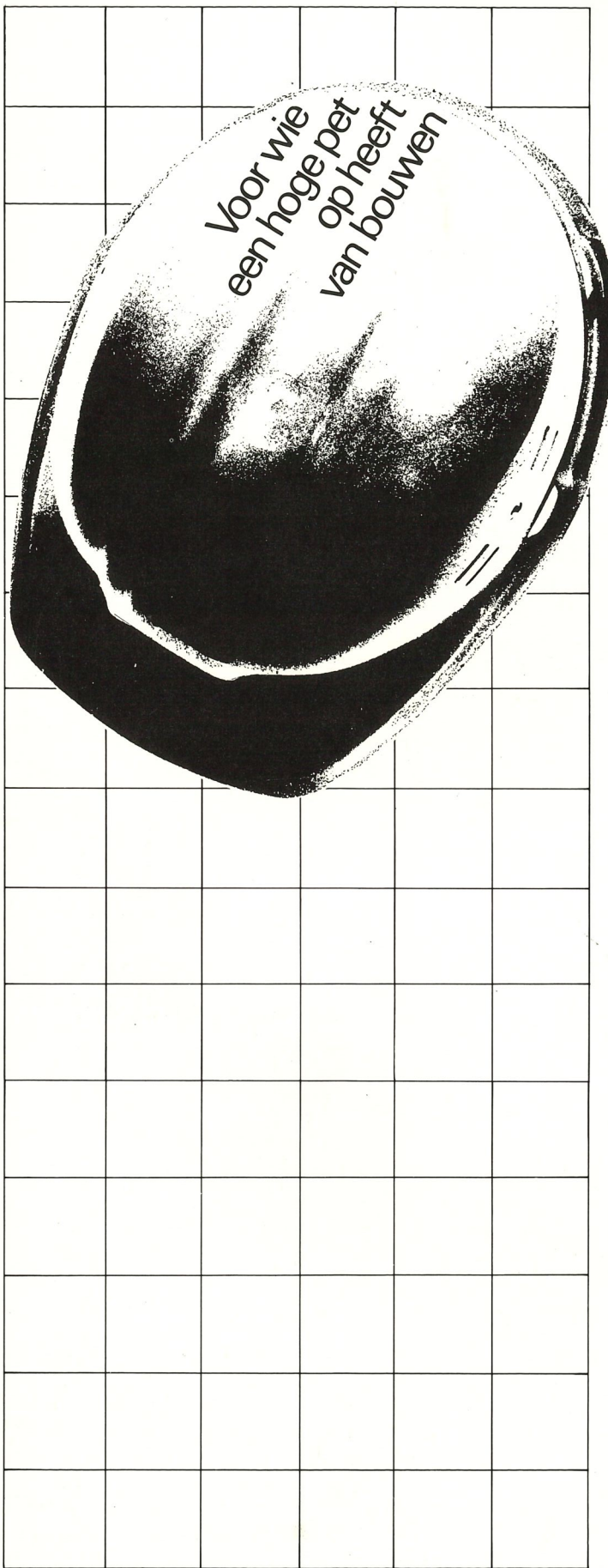
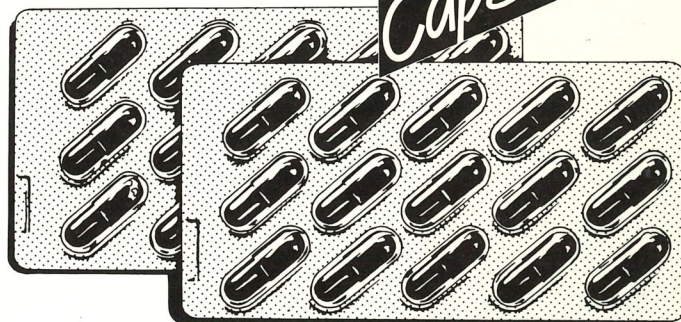

Voor wie
een hoge pet
op heeft
van bouwen

NORIT[®]
Capsules

STOPPEN BETER

Bij akute diarree en voedselvergiftiging:
Norit capsules helpen snel en doeltreffend.
Je hebt er minder van nodig, neemt ze heel
gemakkelijk in en houdt schone handen en
tanden. Norit capsules. Puur natuur.

Norit capsules. Minder slikken, meer gemak.

Heiligers
Bouw bv
Amersfoort

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
18e jaargang, nr. 1/2, november 1986*

Flehite

Flehite

Inhoud

Plaquette Oldenbarnevelt

A. Luigjes
Het Genootschap 'Gemeentezaken'

Marriëtte Woudenberg
Sociale woningbouw in Amersfoort

J. G. Smit
Gijsbert Cloeting

In Memoriam Dr. P. van den Bosch

Kroniek

Op het omslag:

Achter de Kamp. Zie blz. 10 e.v.

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofredacteur*.
J. C. Brekelmans, C. Broekhuijsen,
dr. J. A. Brongers, dr. J. Hovy,
drs. R. M. Kemperink en ir. P. Wassink.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 80,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Flehite verschijnt elk kwartaal.

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f25,-;
instellingen: f35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite

Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: J. C. Brekelmans,
Johan Karmanhof 4, Amersfoort.
Lidmaatschap: f35,-.

ISSN 0165-960X

Plaquette van Johan van Oldenbarnevelt

Onlangs kon Museum Flehite een interessante plaquette van Johan van Oldenbarnevelt verwerven, die omstreeks 1782 door Wedgwood werd vervaardigd (5,5, x 4,6 cm).

Josiah Wedgwood (1730-95) stamde uit een pottenbakkersfamilie uit Burslem in Staffordshire. In 1759 stichtte hij zijn eerste eigen fabriek waar hij zich toelegde op de vervaardiging van gebruiksgoed (de U-works; U = useful). In 1769 stichtte hij samen met Thomas Bentley de O-works (O = ornamental) in Etruria. Wedgwood maakte in andere landen gebruik van agenten om daar zijn produkten aan de man te brengen. In Nederland waren dat van 1777 tot ca. 1820 Lambertus van Veldhuysen en diens zoon en kleinzoon in Amsterdam, die de minder succesvolle agenten John du Burk en Cooper opvolgden.

In 1775 had Cooper reeds voorgesteld speciaal voor ons land borstbeelden te maken van belangrijke historische figuren.

'Wij hebben u... kleine tekeningen van Barneveldt, Groot en Vondel toegestuurd... Wij hebben reden te geloven dat we er een grote vraag naar zullen krijgen'.

Inderdaad werden deze bustes in produktie genomen. Van Hugo de Groot, Johan van Oldenbarnevelt, Cornelis de Witt, Boerhaave en Michiel de Ruyter zijn exemplaren bekend. Daarnaast werden er later ovale plaquettes vervaardigd, veelal in blauw-wit jasper, soms in black basalt. De grootste hoogte was ongeveer 10 cm.

In 1781 schreef Van Veldhuysen aan Wedgwood: 'Aangezien mijn zoon vaak wordt uitgenodigd door de beste kenners van onze stad om hun verzamelingen te komen bekijken, welk aanbod hij altijd van ganser harte accepteert, denkt hij binnenkort reproducties te kunnen krijgen van bekwame mannen, in prentvorm, marmer, etc. etc.'.

Van Veldhuysen stuurde de voorbeelden naar Engeland. In de fabriek van Wedgwood werden daarna de plaquettes vervaardigd. De mal van de Oldenbarnevelt-plaquette is daar nog aanwezig, evenals van Jacob Cats, Erasmus, Jan van der Heyden

(de uitvinder van de brandspuit), de zeehelden Kortenaar, Michiel de Ruyter, Cornelis en Maarten Harpertsz. Tromp, Hugo de Groot, Hogerbeets (remonstrantse medestander van Oldenbarnevelt), Vondel en de stadhouders Willem III en Willem IV. Het is overigens op dit moment onduidelijk welk voorbeeld men voor de Oldenbarnevelt-plaquette gebruikt heeft. Vrijwel alle bekende portretten op prent, munten e.d. zijn en face (van voren), terwijl het op de plaquette gaat om een portret en profil (van opzij). Of heeft men gebruik gemaakt van de toen reeds bestaande en eveneens bij Wedgwood vervaardigde portretbuste?

Ook in de Loosdrechtse porseleinfabriek van ds. Joh. de Mol, die van 1774-82 bestond, werden beeldjes van vaderlandse figuren vervaardigd, ook van Johan van Oldenbarnevelt. Een dergelijk stuk kon het museum reeds enige jaren geleden aanschaffen.

De hierboven staande gegevens werden ontleend van de inleiding door drs. A. Kuiper-Ruempol in de catalogus *Wedgwood en Nederland in de 18de eeuw*. (Leeuwarden/Den Haag 1982).

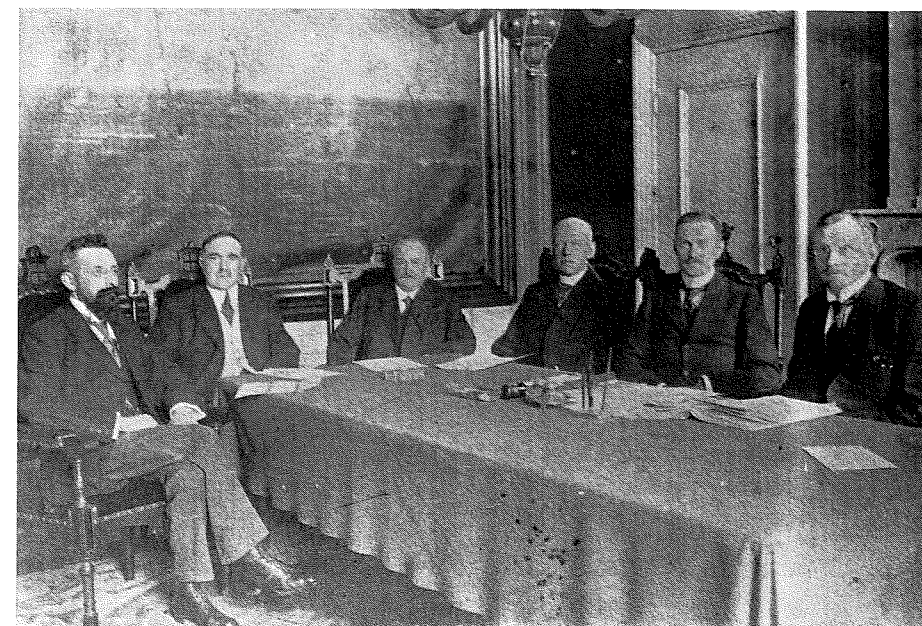
Het Genootschap 'Gemeentezaken' een voorbeeld van rechts-autoritair denken in Amersfoort in de jaren twintig

A. Luigjes

Onderstaand onderzoek naar Het genootschap 'Gemeentezaken' is een aanvulling op twee eerdere studies van mijn hand betreffende het politieke leven in Amersfoort in de periode 1918-1940, en dan vooral van de op de rechtervleugel opererende organisaties¹⁾. Voordat dit Amersfoortse genootschap ter sprake komt, eerst enige inleidende woorden over het rechts-autoritaire denken in vooroorlogs Nederland, hierdoor is haar plaats te bepalen binnen het toenmalige maatschappelijk-politieke leven²⁾.

De eerste rechts-autoritaire organisaties organiseerden zich in of kort na 1922, gedurende enige jaren hierna hadden ze de wind in de zeilen, tegen het eind van 1927 moesten deze organisaties aan aanhang en levenskracht inboeten. Waarom 1922? Eén verklaring ligt direct voor de hand: het fascistische succes in Italië. Belangrijker was echter de economische crisis van de jaren 1921-1924. Deze crisis had overigens lang niet de omvang en het ruïneuze karakter van die van 1929. Een ander belangrijk punt was het psychologische klimaat van de beginjaren twintig: een klimaat van reactie, volgend op de snelle

hervormingen van 1918-'19. Nadat men over de revolutieangst heen was, ging men van bourgeoisiezijde in het offensief; de door de arbeiders verkregen concessies was het doel. De sinds 1921 ingezette crisis vergrootte de kans op succes, bovendien geloofden velen dat de teruggelopen bedrijvigheid het gevolg was van de sociale hervormingen. Het succes van de Tweede Kamerverkiezingen van 1922 voor de conservatieve democratische partijen bracht velen op het idee dat men nog verder moest gaan: een aanpassing van de democratie was noodzakelijk om de politieke invloed van de arbeidersklasse terug te dringen.

Aangezien geen foto voorhanden was van het college van B & W in de hier behandelde periode, een foto van het college in 1919.

V.l.n.r. A. Eysink, mr. dr. H. Th. A. Verhoeff, J. W. Jorissen, N. Vels Heyn, burgemeester mr. J. C. graaf van Randwijck en gemeentesecretaris A. R. Veenstra.

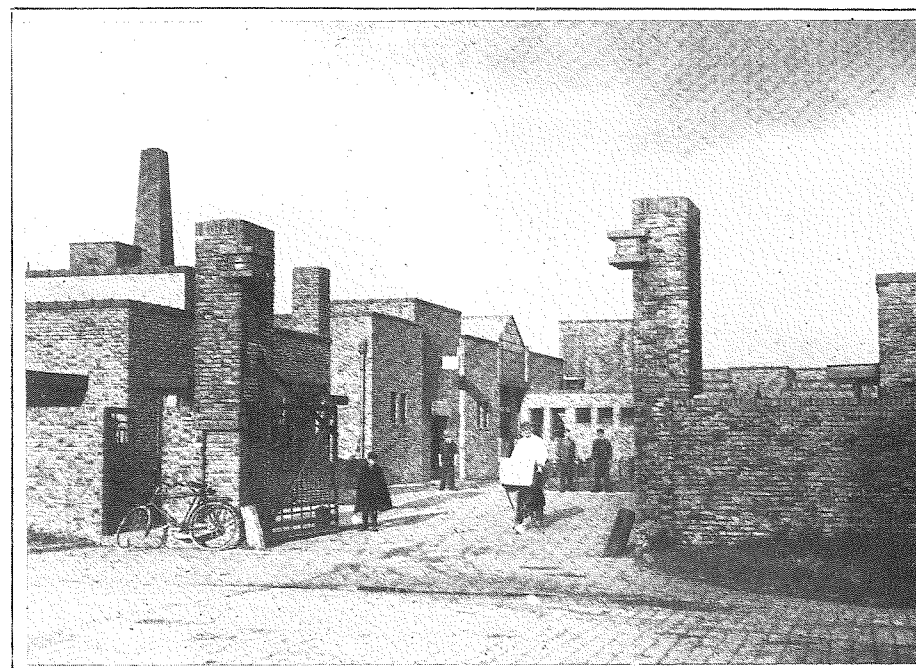
De heerschappij van de bourgeoisie was stap voor stap verminderd door het democratiseringsproces. Dit proces had zich vanaf de laatste decennia van de vorige eeuw voltrokken langs twee lijnen, die van kiesrechtuitbreiding en die van uitbreiding van de staatstaak op sociaal-economisch gebied. Het probleem was echter dat men verzuimd had nieuwe democratische methoden en organen te scheppen, die de staatstaak konden verrichten in overeenstemming met de eisen van de gedemocratiseerde samenleving. De gevolgen van dit alles waren:

- een met werkzaamheden overstelpt parlementair apparaat;
- een voortdurende groei van de bureaucratie;
- de strijd tussen de georganiseerde groepen speelde zich grotendeels buiten de staatsorganen af.

Het is daarom geen wonder dat de bourgeoisie, de sociale groep die het meest te lijden heeft gehad van het democratiseringsproces, haar nood ging toeschrijven aan het falen van wat zij ten onrechte voor de democratie aanzag, maar wat in werkelijkheid juist het achterblijven van het staatsapparaat bij de democratie was.

Dit commentaar op de democratie, de economische crisis en het psychologische klimaat waren dus de belangrijkste achtergronden van het rechts-autoritaire denken in Nederland in de beginjaren twintig. Numeriek stelden deze organisaties weinig voor; hun betekenis ontleenden zij alleen aan de kwaliteit: het feit, dat zij een tijdlang steun en aanhang kregen van invloedrijke figuren uit het economische en culturele leven. Het rechts-autoritaire denken is in deze jaren zonder veel invloed gebleven: zodra de economische conjunctuur weer omhoog ging verloor de bezittende klasse vrijwel alle belangstelling.

Een klein deel van de rechts-autoritaire aanhang schoof op naar het fascisme en de meest extreme vorm hiervan, het nationaal-socialisme. Via massa-organisatie en -propaganda wisten deze de anti-democratische gevoelens te kanaliseren. Van ideeën als de geweldscultus, het leidersbeginsel, het

De kosten van de bouw van het nieuwe slachthuis in 1926 aan de Nijverheidsweg speelden een rol bij het tot stand komen van het Genootschap 'Gemeentezaken'.

uitbannen van alle klassen- en partijen-tegenstellingen, de gemeenschapsstaat en het rassendenken moest het grootste deel van de rechts-autoritaire aanhang niets hebben. Het was voldoende als de macht van het parlement zou worden beperkt ten voordele van de regering (dus een correctie van de democratie, geen aantasting) en wanneer de verstrekkende sociale wetgeving teruggedraaid zou worden.

De gemeentebegroting voor 1925

In Amersfoort bracht de indiening van de gemeentebegroting voor 1925 veel tumult teweeg. De meeste reacties kwamen daar op neer dat de gemeente Amersfoort op een te grote voet leefde, de belasting-betaler was hiervan de dupe. Veel van deze reacties zijn te vinden in het Amersfoortsch Dagblad 'De Eemlander' (AD), het belangrijkste blad in Amersfoort in het interbellum. Het AD gaf jarenlang het advies om op de Vrijzinnig-Democratische Bond te stemmen.

Het begon met twee redactionele artikelen in november 1924³⁾. Volgens het dagblad leefde het gemeentebestuur 'in de phase van grootdoenerij en cosmopolitische droomen'. In het eerste artikel werden verder enkele punten uit de begroting gelicht, punten waar volgens het dagblad flink op bezuinigd had kunnen worden, andere andere door een soberder opzet van het slachthuis. Serieuzer was echter de volgende kritiek: 'Meerdere malen hebben wij erop gewezen, dat de macht zich volstrekt niet concentreert aan de groene tafel, m.a.w. dat er andere machten in onze gemeente-huishouding werken, die de heiligste verzekeringen van de wethouders van nul en geener waarde achten en dan ook stil hun gang gaan. De Raad slikt het tenslotte toch wel, is de gangbare meening'.

Helaas worden deze 'andere machten' niet bij naam genoemd. Om aan te tonen dat het AD niet alleen deze mening verkondigde werd in het tweede artikel het commentaar van de *Eembode*, het katholieke blad voor Amersfoort en omstreken, integraal overgenomen. Hierin wees ene Civus, de politieke commentator van de *Eembode*, ook op deze 'andere machten'. Beide bladen vonden verder dat er bezuinigd had kunnen worden door de salarissen van de gemeentambtenaren te verlagen, door het gemeentepersoneel in te krimpen, door enkele gemeentelijke diensten samen te voegen en door de steunregeling te veranderen:

'En welk ernstig streven is er merkbaar de geldverslindende steunregeling te beperken en de mensen aan te sporen werk te zoeken? Lijdzaam wordt de rijksregeling gevolgd, waaronder de werkloze arbeider lijdt en waarvan de beroepswerkloze profiteert'. Verder hadden ze nog de volgende kritiek op het college: 'Waar wenken en verlangens van den Raad slechts in welwillende overweging worden genomen, met het gevolg dat er niet de minste aandacht aan wordt geschonken, spreekt het haast van zelf, dat de publieke opinie totaal genegeerd wordt. Meerdere malen hebben wij daarvoor een bepaalde minachting ten Stadhuize kunnen merken'. Het AD kwam tot de conclusie dat de raad deze begroting zou moeten afwijzen. Jammer genoeg voor het AD ging de raad met de begroting akkoord.

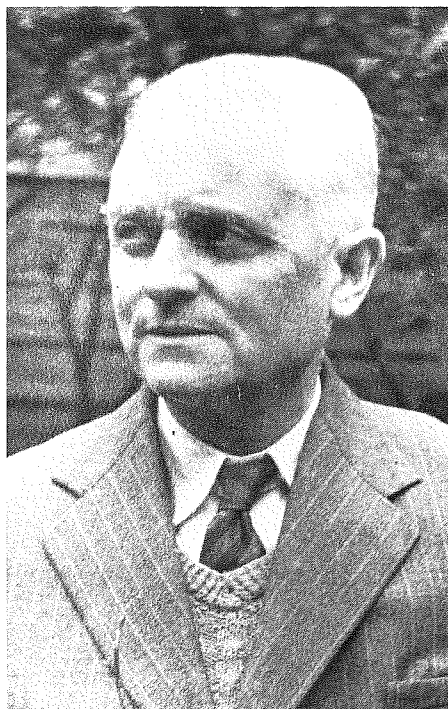
Een ingezonden brief

Enige dagen later verscheen er in het AD een ingezonden brief, onder de titel 'Van den gemeenteraad, die geen raad geeft', ondertekend door ir. L. B. Huygen⁴⁾. Hierin onderschreef hij de kritiek zoals die in het AD en de *Eembode* naar voren

was gebracht. Huygen ging in zijn commentaar echter een stuk verder, hij had namelijk ook bezwaren tegen het instituut gemeenteraad:

'De Gemeenteraad in Nederland is geen raad meer en wij kunnen er ook maar weinig meer ten goede van verwachten (...). In afwachting van de betere tijden, wanneer men aan enkele bekwaren het geven van den doorslag zal worden gelaten; wanneer men de zwetsers zal veroordeelen en verwijderen en wanneer de politieke beginselen meer op den achtergrond zullen blijven, moeten wij eens overwegen, wat nog gedeeltelijk kan worden goedgeemaakt (...).

Het dagelijksch bestuur schaffe alle geheimzinnigheid af; integendeel, het zoeke voeling bij de welmeenenden, bereiden dus met deze de schotels toe, die straks in den raad opgediend zullen worden. De welmeenenden en de pers controleeren op die wijze de 'raadgevers' en de onwaardigen zullen in vollen naaktheid in de raadszaal komen te staan (...). Het dagelijksch bestuur kan in het kiezen van welmeenenden veel verder gaan dan thans en kan deze vereenigen in vooral kleine commissies van 3 personen. Het heeft daarin het middel om zich de goede krachten, die uit de ambtenaarskringen verdwenen en de goede raadsleden, die politiek verdwijnen moesten te behouden; terwijl het ook hen bereikt, die onder de tegenwoordige omstandigheden geen lid van den Raad willen zijn (...). Raadsleden zonder genoegzaam onderleg zijn veelal ijdel; men drukke ze dus dood door de publieke opinie en door het oordeel van hen, die weliswaar niet stemmen in de raadszaal, maar die op andere wijze het publiek voorlichten (...). Dat het gemeente-bestuur ons burgers aanzoekt! Verder wilde Huygen de afschaffing van arbeidscontracten en georganiseerd overleg. Het is duidelijk dat de verwezenlijking van Huygens ideeën zou neerkomen op de instelling van kleine commissies, waarin alleen 'bekwaren' zitting hadden; deze commissies zouden boven de raad geplaatst worden, een raad zonder verregaande bevoegdheden. Het AD vond dat Huygen wel erg ver met zijn kritiek was gegaan, de redactie

Eén van de felle bestrijders van de ideeën van Huygen c.s. was het socialistische gemeenteraadslid B. Noordewier (1889-1950).

distantieerde zich dan ook nadrukkelijk van de inhoud van de brief.

Bij de behandeling van de gemeente-begroting was B. Noordewier (Sociaal-Democratische Arbeiders Partij) de enige die reageerde op de uittalingen van Huygen⁹⁾. Dit zeer tegen de zin in van burgemeester mr. J. C. graaf van Randwijck: het was een goede gewoonte van de raad om niet te polemiseren tegen uittalingen in de pers. Noordewier:

‘Thans willen die ‘enkele bekwamen’ opbouwen door af te breken wat de arbeidersklasse door harden strijd en door de vergissing van Troelstra heeft veroverd. Daarom heft men de leuzen aan: weg met het georganiseerd overleg, weg met de collectieve contracten. Men wil een herstel ten koste van de arbeiders. Maar dat middel wordt door de politieke democraten als ondeugdelijk verworpen. Zoolang in de vertegenwoordigende lichamen door het beperkte kiesrecht slechts één klasse der bevolking werd vertegenwoordigd, was dat mogelijk. Alles werd toen gedaan in het belang van die eene klasse, in het belang der andere klasse gebeurde niets. En nu de bekwamen door de democratische verjonging der maatschappij zijn weggeblazen, willen zij geen lid van den Raad meer zijn, maar hun belangen behartigen door de instelling van driemanschappen, waarbij de Raad maar heeft te slikken(...)’.

Beter is het, dat de heer Huygen zich wendt tot de leiders van het bankkapitaal, van de scheepvaart- en andere ondernemingen, tot de baronnen, de dokters, de meesters, de jonkheeren, tot de bekwamen, die hebben gegokt met de spaarcenten van anderen, om hun te vertellen, dat ze moeten opstappen, deze eerloozen. De democratie zal het zonder hun hulp wel stellen’.

Het Genootschap ‘Gemeentezaken’

De mening van het AD en de Eembode is hier aangestipt om aan te geven dat commentaar, zij het bij de beide bladen in lichte vorm, op het gemeentebestuur ook buiten de kringen van het genootschap voorkwam. Bij de ideeën van Huygen zijn we wat langer stil blijven staan omdat hij één van de grote figuren

binnen Het Genootschap ‘Gemeentezaken’ zou worden, zijn ideeën zouden de ideologische basis vormen van dit genootschap. Een precieze geboortedatum van het genootschap, ‘een vereniging van Amersfoortsche burgers, die belangstellen in en belang hebben bij, een goede gang der gemeentelijke huishouding’, is niet bekend. De eerste keer dat het voor het voetlicht trad was in mei 1925. Nadat nog niemand een beroep had gedaan op de kennis en het inzicht van deze ‘bekwamen’ moeten ze gedacht hebben: ‘dan komen we voor de dag met ongevraagd advies’. In mei 1925 ontvingen B & W een rapport van het genootschap, waarin zij ijverden voor een samenvoeging van de Dienst Openbare Werken, Bouw- en Woningdienst en het Woningbedrijf⁶⁾. Het rapport wordt voorafgegaan door een korte uiteenzetting over het waarom van deze samenvoeging:

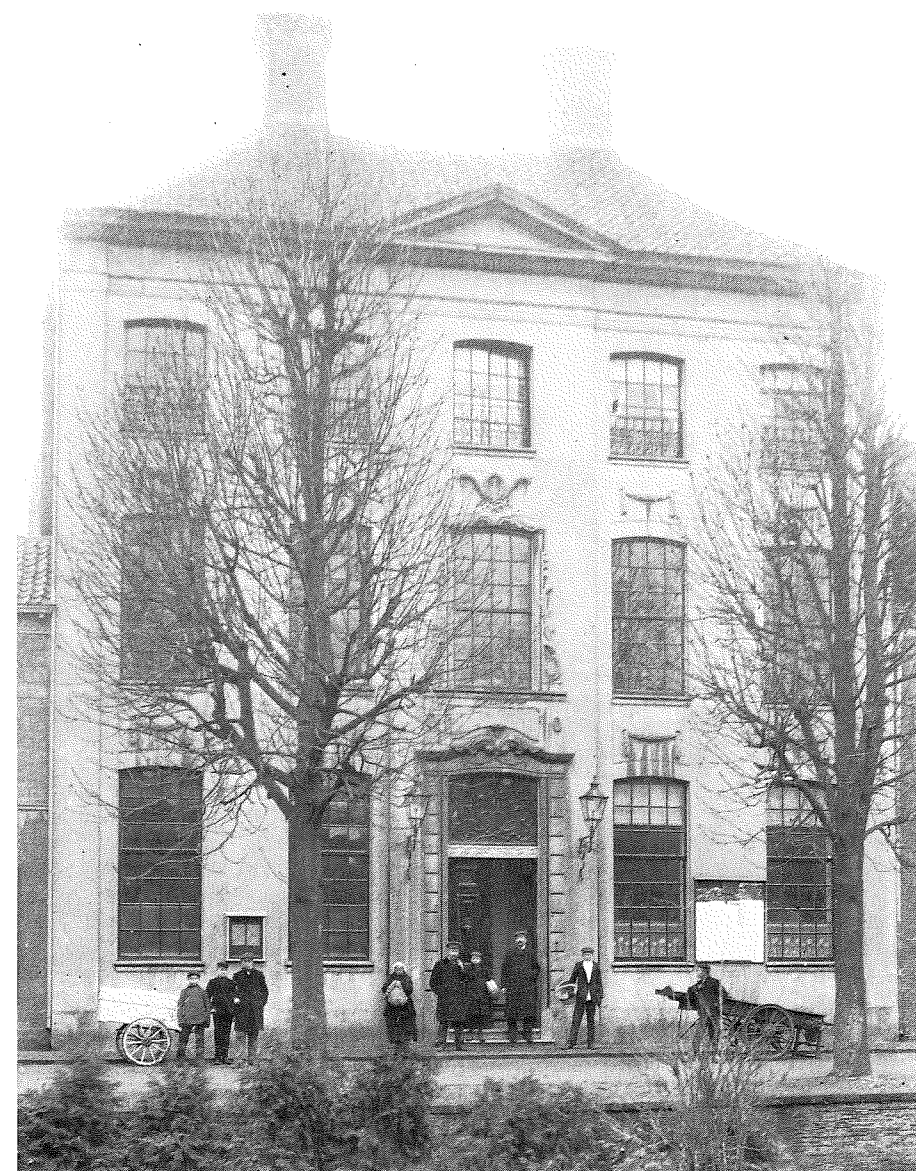
‘Wij vermoeden op geen tegenspraak te zullen stooten, wanneer wij beweren, dat in de financiën onzer gemeente verbetering moet worden gebracht. Er kan o.i. enkel verschil van meening bestaan over de wijze waarop deze verbetering moet worden aangebracht. Als zeker kan echter worden aangenomen, dat in de allereerste plaats, vermindering van uitgaven, de grootste factor is, om tot verbetering te geraken. Met deze stelling zullen vermoedelijk allen het wel eens zijn. Ook Gemeentebestuur en Gemeenteraad schijnen langzamerhand tot het inzicht te zijn gekomen, dat bezuiniging over de geheele lijn, het schiboleth (parool-AL) is’. Pure bezuinigingsdrift was dus de achterliggende factor, er zou volgens het genootschap door de samenvoeging f 30.000,- bezuinigd kunnen worden.

B & W zonden hierop het rapport aan de ‘Commissie ad hoc inzake samensmelting Openbare Werken en Bouw- en Woningtoezicht’ (ingesteld op 31 maart 1925). Naast het genoemde rapport ontving de commissie een schrijven van het medecommissielid Noordewier⁷⁾: ‘Het door B. en W. om advies gezonden adres van het genootschap ‘Gemeentezaken’ gaf mij aanleiding tot het schrijven van een uitvoerige nota die ik de Commissie had willen toezenden. De grenzenloze oppervlakkigheid van het gen. rapport maakte dit tamelijk eenvoudig. Bij nader inzien lijkt me beter dat de Commissie genoemd rapport aan B. en W. retour zendt met de mededeeling dat ze hierover geen advies wenscht uit te brengen omdat: ten 1ste: een dergelijke opdracht buiten de bevoegdheid der Comm. gaat; ten 2de: de wijze waarop dit rapport is tot stand gekomen en ter harer kennis gebracht wel afkeuring verdiend, doch geen aandacht’. De commissie nam met algemene stemmen het advies van Noordewier over en zond het rapport terug⁸⁾. Haar mening zal gesterkt zijn door een schrijven van het hoofd van de Dienst Bouwtoezicht en Woningvoorziening van de gemeente Arnhem⁹⁾. Deze was door de commissie om advies gevraagd. Hij kwam tot de conclusie dat het een aller onverantwoordelijkst rapport was en dat een samenvoeging uit bezuinigingsoogpunt niet de minste betekenis had.

Zoals elk ingekomen stuk werd ook het rapport in de gemeenteraad besproken¹⁰⁾. Noordewier was ook hier fel tegen. Hij adviseerde de raad uit zelfrespect het rapport slechts voor kennisgeving aan te nemen. In zijn betoog herhaalde hij zijn hier reeds eerder genoemde argumenten. Bijval kreeg hij van mr. L. Stadig (Anti-Revolutionaire Partij): ‘Dat de raad met alle belangstelling kennis heeft te nemen van alles wat de gemeentezaken raakt, is ongetwijfeld juist, maar hij zal zelf de bronnen en de autoriteiten kunnen kiezen, van wie hij adviezen of rapporten verlangt. Het gaat hier om de vraag, of dit Genootschap een bijzondere positie zal gaan bekleeden bij de behandeling van gemeentezaken en

daartegen heeft ook Spreker alle bezwaren, die de heer Noordewier reeds naar voren heeft gebracht’. Noordewiers voorstel, samen met Stadig en J. J. Thien (Rooms-Katholieke Staatspartij) ingediend, werd hierop met 18 tegen 5 stemmen aangenomen. Tegen stemden: Fr. M. van Veen (Liberale Staatspartij), C. Ruitenbergh (de verantwoordelijke wethouder, VDB), N. Vels Heyn (wethouder ARP), N. van Nieuwenhuysen (Christelijk-Historische Unie) en J. W. Jorissen (wethouder RKSP). De scheidslijn liep dus, met uitzondering van de arbeiderspartijen, dwars door de partijen heen. Burgemeester Van Randwijck nam het op voor het genootschap. Hij vond het voor kennisgeving aannemen van het rapport, ‘een behoorlijk ontwikkeld stuk’, in strijd met de goede democratie. De kwaliteit van het rapport moest men los zien van de achterliggende politieke ideeën. Het gehele college van B & W dacht dus een stuk positiever over het rapport dan de meerderheid in de raad. De raad zou dan ook het eerste slachtoffer zijn geworden als het genootschap verregaande invloed zou hebben verkregen, dit zal zeer zeker het stemgedrag beïnvloeden hebben. Bovendien hadden de raadsleden van meerdere kanten te horen gekregen dat het rapport verre van ‘behoorlijk ontwikkeld’ was. In dezelfde raadsvergadering kwam het genootschap nog éénmaal ter sprake. H. D. Schrijver (Communistische Partij Holland) omschreef de mensen achter het genootschap als volgt: ‘Deze mensen hebben niet het recht om te spreken van het plichtsgevoel der burgers, want zij hebben bij de arbeiders een slechten naam en hun plicht bestaat in hoofdzaak in het uitbuiten van de arbeiders’.

Maar wie waren deze ‘uitbuiters’? Het rapport werd door de volgende personen ondertekend¹¹⁾: P. H. N. Adriani, geneesheer der lighallen, Koningin Wilhelminastr. 22; L. C. Beijnen, gepensioneerd ritmeester/korrespondent van de Nederlandsche Vereeniging ‘De Stuers’, Arnheemscheweg 7;

Het stadhuis aan de Westsingel.

A. P. Dekker, fabrikant/vice-voorzitter van de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en Handel, departement Amersfoort/lid van de sekte groothandel van de Kamer van Koophandel en Fabrieken/algemeen voorzitter van de Kamer van Koophandel, Schimmelpennickstraat 72; A. W. C. Dwars, ingenieur, Regentesselaan 15; L. B. Huygen, fabrikant/lid reclamekommissie, Koninginnelaan 17; L. A. baron van Ittersum, directeur Geldersche Credietvereniging/voorzitter Amersfoortsche Vereeniging voor den Geld- en Effectenhandel/bestuurslid Ambachtsschool voor Amersfoort en Omstreken/voorzitter Reclasseeringsvereniging voor Amersfoort en Omstreken/voorzitter St. Pieters- en Bloklandsgasthuis, St. Ansfriusstraat 1; G. P. A. L. te Leuken, notaris, 't Zand 39; J. Kooiman, directeur Vereeniging van Pluimveehouders te Amersfoort en Omstreken/voorzitter Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en Handel, departement Amersfoort, Van Mechelenstraat 7; M. S. de Pool, koopman/lid reclamekommissie, Bergstraat 1; J. D. Reiman, Prinses Marielaan 2;

A. R. Veenstra, directeur Nederlandsche Vereeniging Centrale Verwarmings-industrie/lid reclame-kommissie, Anna Paulownalaan 6; B. A. Verhey, ingenieur/voorzitter reclame-kommissie, Daam Fockemalaan 83; H. Wanningen, accountant/leraar aan en plaatsvervangend directeur van de Handelsschool, J. van Oldenbarneveltlaan 2. Verhey was de voorzitter en Wanningen de secretaris van het genootschap. Gezien de beroepen, nevenfuncties en adressen van de ondertekenaars waren het niet de allerminste Amersfoorters! Opvallend goed vertegenwoordigd was het bedrijfsleven. Enkele heren kenden elkaar ook van andere organisaties (reclamekommissie, Maatschappij van Nijverheid en Handel).

Het AD besteedde de nodige aandacht aan het rapport, het werd (uitgesmeerd over twee artikels) geheel overgenomen¹²⁾. Het werd echter niet van commentaar voorzien. Ook nu vond Noordewier het nodig te reageren, ditmaal omdat: ‘(...) mij gebleken is dat een lid van den Raad, misschien meerdere leden aan dit adres een waarde toekennen die, wordt

Ir. B. A. Verhey, voorzitter van het Genootschap 'Gemeentezaken'.

zij als richtsnoer van hun handelingen aangenomen, voor henzelf en voor de gemeente, zoo geen noodlottige gevolgen, dan toch zeker een ontgoocheling zullen brengen, moeilijk te vereenigen met de gemeentebelangen en persoonlijke waardigheid (...). Men moet alles en allen weten te verklaren en dan is het heel begrijpelijk dat menschen die gewend zijn te gebieden, die in het dagelijksch leven den naam hebben het te weten, niet kunnen ontkomen aan zelfoverschatting, ook al hebben zij in den loop der tijden meermalen ervaren, dat hun bekwaamheid ook maar héél betrekkelijk is'.¹³⁾.

Zijn reeds eerder genoemde argumenten herhaalde Noordewier nog eens in deze ingezonden brief, daarna toonde hij op zakelijke gronden aan dat er van de beoogde bezuiniging niets overbleef. Het genootschap reageerde door het gemeentebestuur een schrijven te zenden. Hierin vroeg het genootschap om uitstel van de behandeling van de samenvoeging der diensten in de raad omdat het niet voldoende tijd had gehad om te reageren op de gepubliceerde beschouwingen naar aanleiding van de verschijning van het rapport¹⁴⁾. De raad nam genoemd schrijven slechts voor kennisgeving aan, ditmaal zonder hoofdelijke stemming. De beloofde reactie heb ik niet achterhaald; of is zij nooit geschreven omdat de raad hier geen prijs op stelde? Het was één van de laatste keren dat het genootschap in het nieuws was. De teleurstellende reacties zullen zeker hebben bijgedragen aan de stille dood waaraan het genootschap gestorven is¹⁵⁾.

De naweëen

Eén van de ondertekenaars van het rapport kwam nog vaak genoeg in het nieuws. In 1927 werd Verhey geïnstalleerd als nieuw gemeenteraadslid, hij was gekozen voor de Liberale Staatspartij¹⁶⁾. Spoedig bleek dat Verhey nog steeds iemand was die commentaar had op het reilen en zeilen van de gemeenteraad. Hij betuigde zijn instemming met een artikel uit de Eembode¹⁷⁾. Het commentaar van de Eembode op de gemeenteraad ging in dit

artikel heel wat verder dan het vorige uit 1924. Volgende passages zijn uit dit artikel afkomstig:

'Ze zitten weer voor vier jaren de Raadsleden van steden en dorpen (...). Maar 't is te vreezen, dat binnenkort alle groote en kleine parlementjes wederom aan 't praten zullen slaan over wat gebeurd is en over wat had kunnen gebeuren en over datgene wat eigenlijk had moeten gebeuren (...). En dat zal vier jaar duren. Maar dan alleen in gemeenten, waar de Raad niet genoeg verstand en zelfbeheersching bezit om zich te beperken tot goede zorg voor de gemeente (...). Praatziekte in een gemeenteraad werkt aanstekelijk (...). Een vergadering van menschen, die hun taak hebben aanvaard met een plechtigen eed, waarbij zij den Allerhoogste tot getuige nemen van hun daden voor de gemeente, -zulk een vergadering moest niet kunnen ontaarden in een bijeenkomst van kijvenden en keffenden (...). 't Is zeker niet enkel het algemeen kiesrecht, dat dezen misstand veroorzaakt heeft. Ook vóórdat Jan en alleman hun intrede deden in de gemeenteraden, hebben wij getuigen kunnen zijn van onverkwikkelijke tafereelen. Doch de kwaal is verergerd. De onbeschaafdheid – eigenschap die volstrekt niet alleen voorkomt in de onderste lagen der maatschappij – uit zich onbeschaamder dan ooit. Zij gaat gepaard met achterdocht. Zij weet nooit op het juiste oogenblik te zwijgen. Zij weet geen goede vormen in acht te nemen ten aanzien van menschen, die een andere meening zijn toegedaan. 't Is een treurig verschijnsel, dat de verslagen der vergaderingen van sommige gemeenteraden een soort schandaal-lectuur geworden zijn (...). Laat de liefhebbers van groote redevoeringen elders hun kunst toepassen (...). Voor het welzijn der gemeenten is vooral de daad nodig'. Noordewier zag hier genoeg reden in om zijn waarschuwingen tegen het genootschap, ditmaal in de persoon van Verhey, nog eens van stal te halen. Voor Spiekermann (RKSP) en een deel van zijn fractie was dit ook te krasse taal,

zij distantieerden zich van het katholieke blad, 'hoe gezond en zakelijk de redactionele artikelen in dit blad ook mogen zijn'.

Van één van de genootschapsleden is bekend dat hij het ingeslagen anti-democratische pad niet meer verliet, in de jaren dertig zou hij lid worden van de NSB.

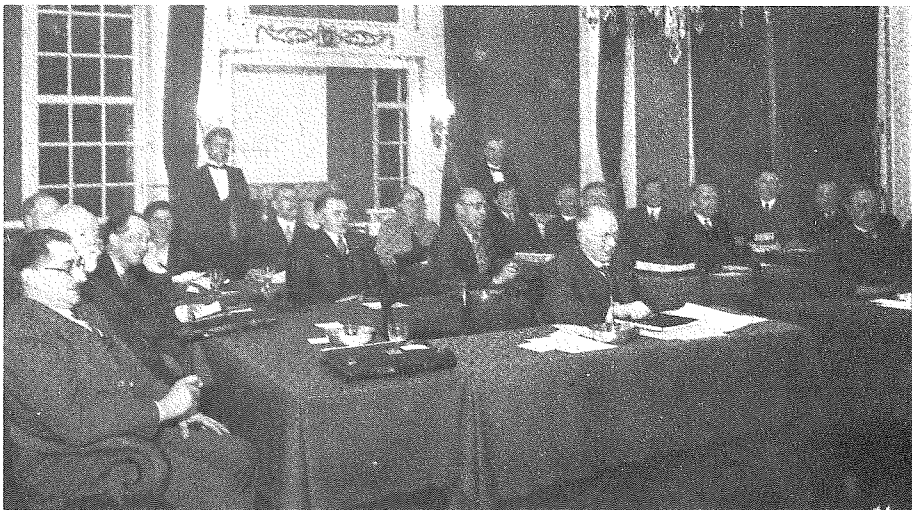
Conclusie

Het Genootschap 'Gemeentezaken' kan gezien worden als een lokale representant van het rechts-autoritaire denken in vooroorlogs Nederland. Het vertoonde de kenmerken van de landelijke organisaties. Kenmerkende ideeën van het genootschap waren:

- het leveren van commentaar op de 'praatgrage gemeenteraad';
- het willen doorvoeren van bezuinigingen;
- het willen terugdraaien van de invloed van de arbeiders en hun organisaties.

De personen achter het genootschap behoorden tot de bovenlaag van de Amersfoortse bevolking. De ideeën achter en de werkwijze van het genootschap, in combinatie met het lage niveau (hoewel hier verschil van mening over bestond) van het aangeboden advies, zorgden ervoor dat het genootschap vrijwel geen invloed kon uitoefenen op de raad. De meeste raadsleden hadden een te gezond verstand om zich met dergelijke lieden in te laten.

De bloeiperiode van deze lokale representant van het rechts-autoritaire denken was beduidend korter dan die van de landelijke organisaties. In 1924 nam het rechts-autoritaire denken in Amersfoort pas vaste vormen aan. Enige tijd werd er aandacht aan dit denken, in de vorm van Het Genootschap 'Gemeentezaken' en de voorganger (Huygen), geschonken. Eind 1925 was het echter al gedaan met de rechts-autoritaire reactie in Amersfoort. Het behandelde artikel uit de Eembode kan gezien worden als een laatste stuiptrekking. Of was het een voorbode van veel gevaarlijker stromingen: het fascisme en het nog extremere nationaal-socialisme?

Een vergadering van de gemeenteraad in 1935.

Openbare Werken en Bouw & Woningtoezicht.

Salaris Directeur Bouw & Woningtoezicht vervalt	F. 5800.--
Opheffing betrekking Inspecteur in Algemeenen Dienst,,	3600.--
,, ,, bode huurophaalder	,, 2100.--
,, ,, klerk	,, 1600.--
,, ,, tydelyk opzichter	,, 2700.--
Mindere pensioens bydragen (geschat)	,, 2000.--
$\frac{1}{2}$ van den post onvoorzien	,, 500.--
Aandeel kosten O.B. (B.& W.toezicht)	,, 200.--
Aandeel kosten O.B. (woningbedryf)	,, 4000.--
Besparing door goedkoopere onderhoud (10% van $\pm$ F.50.000.--)	,, 5000.--
Besparing op rente van opgenomen geld	,, 2000.--
	F.29500.--

Wel zal volgens het voorstel één ambtenaar ter Secretarie overgaan naar O.W. en zal wachtgeld (pensioen) moeten worden betaald, maar eerstens is aanvulling ter secretarie waarschynlyk niet noodig, en verder kan beschikt worden over vrykomend personeel; door de mindere werkzaamheden over de geheele linie. Ook is niet gerekend op de bezuiniging uit de samenwerking voortvloeiende (bureaubehoeften, verwarming enz. enz.). Ook is niet gerekend op de mindere kosten van het magazyn.

De laatste pagina van het rapport van het Genootschap 'Gemeentezaken' uit 1925.

Noten

1. A. Luigjes, *De N.S.B. in Amersfoort in de jaren dertig* (ongepubliceerde doctoraal scriptie, Utrecht 1982) en *De partijen van Gemeentebelang in Amersfoort in het Interbellum* (offset-uitgave auteur, Utrecht 1983).
2. De inleiding is gebaseerd op: A. A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende*

denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen (Utrecht 1982), met name hoofdstuk 1, 'Inleidende beschouwingen', en hoofdstuk 3, 'De eerste georganiseerde bewegingen'. Zie verder: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel I Voorspel (Den Haag 1968), met name hoofdstuk 4, 'Een conservatief land', en hoofdstuk 10, 'Het

rechts-autoritair protest'; H. W. van der Dunk, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975) 15-37.

3. AD, 12-11-1924 en 15-11-1924.
4. AD, 19-11-1924.
5. Gemeenteraadsverslagen, 8-10-1924.
6. Gemeente Amersfoort, afdeling registratuur, map nr. 2876: Samensmelting van de Diensten Openbaren Werken en Bouw- en Woningtoezicht. Het rapport is gedateerd 9-5-1925. In deze map bevindt zich nog een exemplaar van het rapport, gedateerd 21-9-1925. In het AD van 9-12-1924 wordt gesproken over een rapport van Huygen over de Centrale Boekhouding; het rapport en verdere gegevens hierover heb ik niet kunnen achterhalen.
7. Ibidem, gedateerd 9-7-1925.
8. Ibidem, gedateerd 5-6-1925.
9. Ibidem, gedateerd 5-6-1925.
10. Gemeenteraadsverslagen, 16-10-1925.
11. De namen zijn te vinden onder het rapport. Beroepen, nevenfuncties en adressen zijn te vinden in de adresboeken. Het is goed mogelijk dat de beide ingenieurs beïnvloed waren door J. H. Valckenier Kips, hoogleraar in de staatswetenschappen aan de Technische Hogeschool te Delft van 1909 tot 1932. Zie voor Valckenier Kips: De Jonge, p. 32-40.
12. AD, 5-10-1925 en 6-10-1925.
13. AD, 13-10-1925. Wie Noordewier bedoelde met het belangstellende lid is niet bekend. Burgemeester Van Randwijck kan niet bedoeld zijn: een burgemeester is geen lid van de raad. Misschien doelde Noordewier op één van de tegenstemmers.
14. Gemeenteraadsverslagen, 16-10-1924.
15. In het adresboek van 1928 komt het genootschap nog voor.
16. Gemeenteraadsverslagen, 24-10-1927. Aardig detail: Noordewier was lid van de commissie die de geloofsbriefen van de nieuwe leden moest onderzoeken. (Zie: Gemeenteraadsverslagen, 5-7-1927).
17. Gemeenteraadsverslagen, 24-10-1927. Het artikel is te vinden in: de Eembode, 27-9-1927.

Sociale woningbouw in Amersfoort 1884-1919

Marriëtte Woudenberg

Over de sociale woningbouw in Amersfoort in de 19de en 20ste eeuw is weinig bekend. Een onderzoek naar de lotgevallen van twee woningbouwverenigingen trachtte deze witte plek iets in te vullen. Het waren de Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen en de N.V. Volkshuisvesting, die beide vóór de komst van de woningwet van 1901 werden opgericht. De hoofdvraag, die bij dit onderzoek gesteld werd was of deze woningbouwverenigingen uniek waren of geheel of gedeeltelijk pasten in bredere maatschappelijke ontwikkelingen in ons land. Daarbij werd de onderzoeksperiode beperkt tot de periode 1884-1919, respectievelijk de oprichtings- en opheffingsdatum van de Vereeniging.

Volkshuisvesting in de 19de eeuw

In de 19de eeuw was de volkshuisvesting vooral een particuliere aangelegenheid. Overheidstoezicht, zowel op bestaande als nieuwbouwwoningen ontbrak bijna geheel. Dit is verklaarbaar tegen de achtergrond van de toen heersende doctrine van staatsonthouding. Pas in 1901 veranderde dit door de totstandkoming van een woningwet. In de toenemende vraag naar woningen in de tweede helft van de 19de eeuw werd aanvankelijk dus voorzien door particulier initiatief. De toenemende vraag was voortgekomen uit de gevolgen van de opbloei van het bedrijfsleven in Nederland na 1850 en de concentratie van de industrie in de steden. Aangetrokken door deze industrialisatie trokken immers veel bewoners van het platteland naar de stad. Vooral de steden in Noord- en Zuid Holland groeiden aanzienlijk, overigens niet alleen door deze migratiestroom, maar ook door de daling van het sterftecijfer¹⁾. De woningvoorraad bleef achter bij de toenemende vraag naar woningen. Vóór 1870 werd vooral binnen de steden getracht woonruimte te creëren: door het opsplitsen van bestaande woningen, het inrichten van kelderwoningen en het volbouwen van de beschikbare ruimte²⁾. Na 1870 werden ook buiten de 'oude steden' in snel tempo nieuwe woonhuizen uit de grond gestampt. Winst maken was bij deze speculatieve nieuwbouw het

Trieste woonomstandigheden in de binnenstad. Achter de Kamp, ca. 1900.

belangrijkste oogmerk, wat veelal ten koste ging van de kwaliteit van de woningen. Desondanks waren deze woningen nog altijd beter dan de talrijke krotwoningen. De bewoners van deze laatstgenoemde woningen waren echter niet bij machte de hogere huren van de nieuwbouwwoningen op te brengen. Dit was vooral een privilege voor de beter betaalde arbeiders³⁾. In het algemeen valt te concluderen dat zowel de kwaliteit als de kwantiteit van de arbeiderswoningen ontoereikend was. Pogingen om de woonomstandigheden te verbeteren door de bouw van goede en goedkope woningen ontstonden in de 19de eeuw eveneens uit het particuliere initiatief. Na 1850 werden hiertoe in veel steden woningbouwverenigingen opgericht. Enerzijds waren dit semi-filantropische woningbouwverenigingen, anderzijds woningbouwverenigingen opgericht door arbeidersverenigingen. De eerstgenoemde woningbouwverenigingen waren onderdeel van een breed kader van beschavingsactiviteiten gericht op de intellectuele en morele verheffing van de arbeidersklasse. Initiatiefnemers hiertoe kwamen vooral in de tweede helft van de 19de eeuw voort uit de kringen van de verlichte burgerij. Het ideaal van een 'verheffing van de werkende stand' vond duidelijk

weerklink in de semi-filantropische woningbouwvereniging. Een goede woning zou de arbeider immers opvoeden tot huiselijkheid en zou leiden tot versterking van de gezinsband⁴⁾. Maar naast dit ideaal van de verheffing speelden twee andere factoren mee die de toenemende belangstelling bepaalden namelijk de angst voor epidemieën als gevolg van slechte woonomstandigheden en de semi-filantropische woningbouwvereniging als vorm van geldbelegging. De doelstelling van de door arbeidersverenigingen opgerichte woningbouwverenigingen was veelal het verwerven van een eigen woning⁵⁾. Naast deze woningbouwverenigingen was er nog een laatste vorm van particuliere woningbouw, namelijk de bouw van woningen door fabrikanten bestemd voor hun arbeiders. Het motief was hier allereerst economisch; het creëren van woonruimte maakte het immers mogelijk arbeiders voor het bedrijf te kunnen aantrekken en binden⁶⁾. Nicolaas voegt daar in zijn boek *Volkshuisvesting* nog een aspect aan toe. Volgens hem was langzamerhand het besef doorgedrongen dat een gezond en rustig aan zijn werkplaats gekluisterd proletariaat onontbeerlijk was voor de groei van de productie⁷⁾.

De huisvesting van mingevoeden in Amersfoort rond 1900

Amersfoort groeide net als de meeste andere steden in de laatste decennia van de 19de eeuw aanzienlijk. In 1880 telde Amersfoort 13.569 inwoners. Het sterftecijfer was in dit jaar hoger dan het geboortecijfer en er vertrokken meer mensen om zich elders te vestigen dan er in kwamen. In 1900 was het inwonertal gestegen tot 19.611 en was er een geboorteoverschot van 247 personen en een vestigingsoverschot van 275 personen⁸⁾. De toename van het aantal personen die zich in de stad vestigden is te verklaren door de voortschrijdende industrialisatie waartoe veel plattelandsbewoners zich aangetrokken voelden. In 1899 was de nijverheid al de belangrijkste bedrijfstak in Amersfoort; zo'n 37,2% van de beroepsbevolking was hierin werkzaam⁹⁾. Omdat de lonen over het algemeen laag waren, was er een grote vraag naar goedkope woningen. Tot 1900 werd buiten de grachtensingels nog maar weinig gebouwd en werd vooralsnog vooral getracht binnen de grachtensingels woonruimte voor mingevoeden te creëren. De nadruk bij deze creatie van woningen lag duidelijk op de kwantiteit in plaats van de kwaliteit. Dat de woon- en leefomstandigheden van veel mingevoeden in Amersfoort daarom nogal te wensen overlieten ging ook niet onopgemerkt voorbij aan de plaatselijke pers. Op 19 mei 1898 verscheen een artikel in de *Amersfoortsche Courant* waarin vol verontwaardiging melding werd gemaakt van 'slechte woningen, welke niet anders zijn dan een wettig domicilie om niet onder vagebonden en landloopers te behoren en als zodanig onder het bereik van de letter der wet vallen; nog niet goed genoeg voor varkens- of hondehok; walgelijke kweekplaatsen van de verregaandste onreinheid, onzedelijkheid en dronkenschap; zulke pestholen waarvoor nog schandelijke huurprijzen worden geeischt'.

Dat deze verontwaardiging niet onterecht was, bleek uit de resultaten van een in 1901, in opdracht van de gemeenteraad gehouden en gepubliceerd

woningonderzoek in Amersfoort. Hierbij waren alle woningen onder de loep genomen die binnen de buitenste grachtensingels lagen, ten hoogste drie kamers telden en ten hoogste f 1,50 huur per week opbrachten. Aan deze eisen voldeden 1010 woningen in 971 gebouwen. Zonder alle resultaten van dit onderzoek direct te noemen volgt hier wel één schrijnend voorbeeld. Dit betreft het aantal bewoners per één, twee of driekamerwoning. Alhoewel het hoogste percentage éénkamerwoningen werd bewoond door één persoon, werd 8,3% van deze woningen maar liefst bewoond door 7 of meer personen. Bij de tweekamerwoningen werd het hoogste percentage bewoond door respectievelijk 7 of meer personen (25,9%) en door 5 of 6 personen (24%). Bij de driekamerwoningen lagen de percentages iets gunstiger. Daar werd 28,4% bewoond door 5 of 6 personen en 24,4% door 7 of meer personen¹⁰⁾. Gezien de resultaten van dit onderzoek waren initiatieven tot verbetering van de woon- en leefsituatie van een aanzienlijk deel van de minvermogenden in Amersfoort zeer welkom.

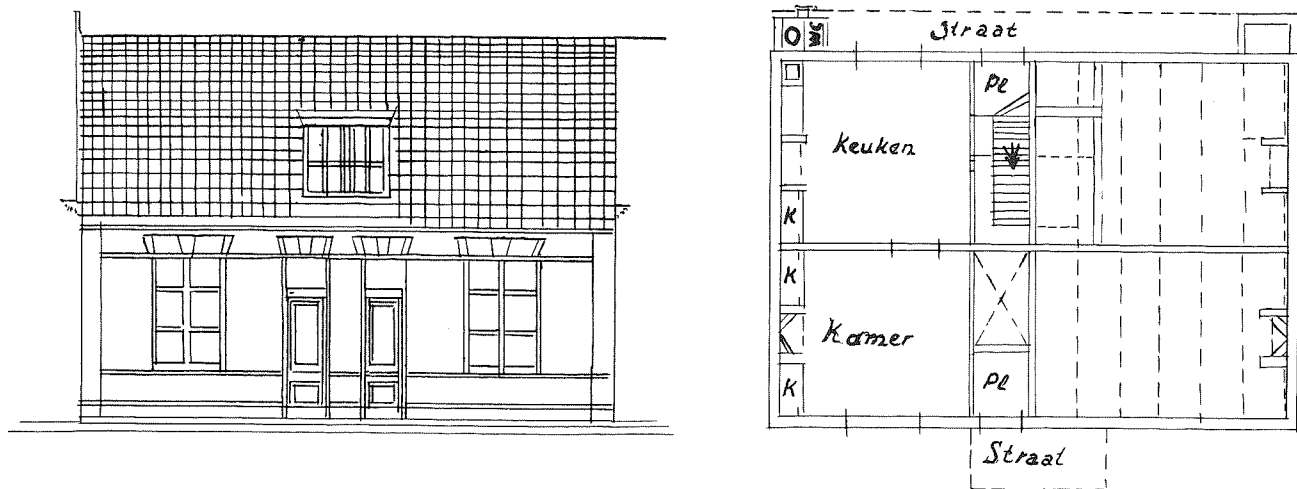
De Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen te Amersfoort

De eerste woningbouwvereniging in Amersfoort, de Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen te Amersfoort, werd in 1884 opgericht door jhr. mr. T. A. J. van Asch van Wijk. Geen onbekende persoon in Amersfoort, want van 1882 tot mei 1891 en van 1900 tot augustus 1901 bekleedde hij de functie van burgemeester in Amersfoort. Daarnaast was hij tijdens zijn leven ook actief in de landelijke politiek. Als anti-revolutionair politicus was hij onder andere lid van de Eerste en Tweede Kamer, gouverneur van Suriname en minister van koloniën in het kabinet Kuyper¹¹⁾. De door hem opgerichte woningbouwvereniging richtte zich aanvankelijk op het opkopen van krotwoningen en het daarvoor in de plaats bouwen van goede en gezonde woningen in de stad. Het kapitaal hiervoor moest volgens de statuten van 1884 komen uit: contributie

Jhr. mr. T. A. J. van Asch van Wijk, oprichter van de Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen te Amersfoort.

van leden en begunstigers, erfstellingen, legaten, giften, leningen, hypotheek op eigendommen, verkoop en verhuur van eigendommen en subsidie van de gemeente¹²⁾. Van deze doelstellingen kwam niets terecht. Rond 1900 volgde dan ook een koerswijziging en richtte de woningbouwvereniging zich op een ander doel namelijk het bouwen van goede arbeiderswoningen buiten de stad. Hiervoor kreeg de vereniging een bouwterrein in erfpacht van de gemeente. Het terrein waarop uitsluitend 'woningen van geringe huurwaarde' mochten worden gebouwd, was 5588 m² groot en gelegen tussen de Wolfersteeg en de Puntenburgerlaan. De financiering voor de bouw van de woningen gebeurde door middel van een obligatielening waarover ten hoogste 3½% rente kon worden gegeven. Het op deze wijze bijeengebrachte kapitaal werd gebruikt voor de bouw van 26 woningen waarvan de eerste in 1903 in gebruik werd genomen. De woningen waren verdeeld in twee blokken: een blok A bestaande uit 12 woningen en een blok B bestaande uit 14 woningen. De indeling van de woningen was bijna hetzelfde en bestond

Twee huizen uit de serie van acht type A woningen, gebouwd door de N.V. Volkshuisvesting.

uit: een kamer met kelderkast annex kelder, een 'waschvertrek' met privaaten bedstee en een beschoten zolder met één, twee of drie kamers. Waterleiding ontbrak in alle woningen. Er waren voor gezamenlijk gebruik twee geslagen pompen en twee gootstenen¹³⁾. Aanvankelijk stonden er geen schuurtjes bij de huizen, maar op verzoek van de huurders zelf werden er in 1904 22 bijgebouwd en in 1909 nog eens twee. De huur van de woningen zonder schuur bedroeg f1,25 en met schuur f1,35 per week. In 1907 werden de huren verlaagd tot respectievelijk f1,- en f1,10. Voor het ophalen van die huur was speciaal iemand aangesteld die daarvoor loon ontving en er op toezag dat de huurders wekelijks hun huur betaalden¹⁴⁾. De bouw van deze 26 woningen zou tot aan haar opheffing in 1919, toen de woningen in gemeentehanden kwamen, het enige bouwinitiatief blijven van de Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen.

De NV Volkshuisvesting

Terwijl de oprichting van de Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen bijna onopgemerkt voorbij was gegaan in de Amersfoortsche Courant, kreeg de op te richten NV Volkshuisvesting alle aandacht in 1898. De oorzaak lag vooral bij het vrij nieuwe concept dat het voorlopig comité van de op te richten woningbouwvereniging voor Amersfoort introduceerde. Zij was overigens niet de éérste woningbouwvereniging die buiten de stad arbeiderswoningen wilde bouwen. Een jaar eerder had de 'Oranjobond van Orde' speciaal voor dit doel een terrein op de Berg gekocht om daar 'arbeiderswoningen met erf' te bouwen. Maar na een stuk van de redacteur van de *Oude Amersfoortsche Courant* was er een stroom van protesten gekomen van de kant van het bestuur van 'Liefdadigheid' en de verschillende armbesturen en werd tenslotte door de 'Oranjobond van Orde' afgezien van alle bouwplannen in Amersfoort¹⁵⁾. Een zelfde stroom van reacties kwam los na de verspreiding van een circulaire van het voorlopig comité. Via een ingezonden brief op 18 mei 1898 maakten een drietal bestuursleden van de plaatselijke filantropische instelling

Liefdadigheid hun bezwaren kenbaar tegen het bouwen van arbeiderswoningen buiten de stad volgens het plan van de op te richten NV Volkshuisvesting. Zij stelden dat het woningvraagstuk voor Amersfoort gelegen was in de afbraak van oude en ongezone woningen in de stad en het daarvoor in de plaats bouwen van goede woningen. Het bouwen van nieuwe woningen zonder een gelijk aantal krotten onbruikbaar te maken zou leiden tot een uitbreiding van het pauperisme. De verlaten woningen zouden namelijk in huurwaarde dalen en personen uit andere plaatsen aantrekken om zich daar voor weinig geld te vestigen. Een vereniging zou vooral goed werk doen in de stad door onbewoonbare huisjes op te kopen en te vervangen door goede woningen. Indien er meer behoefte aan dergelijke woningen zou ontstaan kon daarin best worden voorzien via het particulier initiatief. Het voorlopig comité weerlegde alle aangevoerde argumenten via een ingezonden brief in de *Amersfoortsche Courant* van 23 mei 1898. Daarin schreef zij dat de op te richten NV Volkshuisvesting ook afbraak van krotten wilde maar dat niet als prioriteit wilde stellen. Een uitsluitend met dit doel opgerichte vereniging moest haar aankoopfonds namelijk vormen uit contributie en giften

of aandelen à fonds perdu. Of het op die manier mogelijk zou zijn om b.v. f1.000,- per jaar beschikbaar te hebben voor de aankoop van krotten was de vraag. Via het plan van de NV Volkshuisvesting zou dit wel het geval zijn. De aankoop van krotten wilde zij namelijk bekostigen voor een klein deel uit giften maar voor het grootste deel uit overwinst van arbeiderswoningen. De NV zou niet gedwongen worden om krotten op te kopen omdat zij zich in de eerste plaats bezig zou houden met de bouw van arbeiderswoningen buiten de stad. Hierdoor dreigde er geen gevaar voor opschroeving van de prijzen van krotwoningen door particuliere huiseigenaren. Integendeel, door de bouw van arbeiderswoningen buiten de stad zouden de krotwoningen dalen in waarde en goedkoop kunnen worden aangekocht. Een stijgende behoefte van goede en goedkope woningen zou zeker niet overgelaten moeten worden aan het particuliere initiatief; hier stond winstbejag veelal vóór de kwaliteit van de woningen. Tijdens een bijeenkomst van de drie bestuursleden van Liefdadigheid en twee leden van het voorlopig comité bleken de standpunten in de praktijk niet zo ver uit elkaar te liggen dan aanvankelijk werd gedacht. De gemoederen werden gesust

en de meerderheid van het bestuur van Liefdadigheid schikte zich in de toezegging van het voorlopig comité dat de op te richten NV Volkshuisvesting het bouwen van arbeiderswoningen buiten de stad als prioriteit zou handhaven maar tévens zou streven naar het opruimen van krotten in de stad. Op 15 juni kwam een tweede circulaire uit en op 30 juni 1898 'was er voldoende medewerking om tot oprichting der NV te besluiten'. Het eerste bestuur van de nieuwe woningbouwvereniging bestond uit: J. D. R. Rolandus Hagedoorn (gepensioneerd kolonel-intendant) M. L. Celosse (wethouder van Amersfoort en procureur) W. H. Kam (gemeentearchitect) Mej. E. Middelburg Ds. I. Hooykaas (predikant bij de Remonstrantse gemeente) Dr. H. W. Schreuder (arts) J. N. Bastert (koopman) A. Herschel (tabakshandelaar en parnassijn tevens lid van het armbestuur van Nederlandsch Israelitische Hoofdsynagoge) mr. F. D. graaf Schimmelpenninck (burgemeester van Amersfoort van 1891 tot 1899 en lid van de Tweede Kamer) D. Gerritsen (koopman en lid van de gemeenteraad)¹⁶⁾ De NV Volkshuisvesting bouwde in 1899 de eerste twintig woningen op een speciaal daarvoor aangekocht terrein gelegen tussen de infanteriekazerne, de Utrechtseweg, de spoorlijn Amersfoort-Kesteren en de Leusderweg. Er werden vier verschillende typen woningen gebouwd. De type A woningen waren de goedkoopste in huur en bevatte een kamer met bedstee en twee kasten, een keuken met aanrecht, kelderkast annex kelder, een kast, een beschoten zolder en tenslotte een privaat buiten. Daarbij hadden alle huurders waterleiding welke doorberekend werd in de huurprijs¹⁷⁾. Ook in de binnenstad was de NV Volkshuisvesting op beperkte schaal actief. Uit een speciaal daarvoor aangelegd reservefonds werden in 1900 een krotwoning in de Mooierstraat en in 1901 vijf krotwoningen aan de Grote Haag aangekocht. Aan de Grote Haag werden in plaats van deze krotwoningen

De type A woningen in de Leenaert Nicasiussstraat.

drie goede woningen gebouwd in 1904. De huren van de door de NV Volkshuisvesting gebouwde huizen varieerden nogal, maar lagen in ieder geval hoger dan die van de in 1884 opgerichte woningbouwvereniging. De goedkoopste woningen van de NV Volkshuisvesting hadden nooit een huur die onder de f1,60 per week lag. Er werd vrij strict toezicht gehouden op de huurders. In de statuten stond hierover dat één van de doelen van de NV was: 'het toezicht op de wijze van bewoning harer huizen, bepaaldelijk dat daarin geene tapperijen en andere schadelijke neringen ter beoordeling van het bestuur worden gevestigd'¹⁸⁾. Vooral mej. Middelburg, als lid van het bestuur, was nauw betrokken bij dit toezicht. Naast het wekelijkse ophalen van de huur trad zij ook op als vertrouwenspersoon voor de huurders en gaf zij bijvoorbeeld adviezen ten aanzien van de hygiëne of het toetreden tot verenigingen van geneeskundige hulp. De woningbouw werd gefinancierd door het uitgeven van aandelen waarover bij een batig saldo 3% dividend werd uitgekeerd. Indien hierna geld overbleef werd ¼ deel daarvan bestemd voor de uitkering van een extra premie aan de aandeelhouders van ten hoogste een ½%. Het kapitaal dat op deze wijze binnenkwam was echter niet toereikend. Het tekort moest dan ook herhaaldelijk worden aangevuld door het afsluiten van dure hypotheek tegen 4 à 4½% rente en 2% aflossing¹⁹⁾. Dit maakte het wel moeilijk om goedkope woningen tegen lage huren te bouwen terwijl daar een steeds groeiende behoefte aan kwam. Om aan die behoefte te kunnen voldoen werd in 1911 de Stichting Volkshuisvesting II opgericht. Als 'toegelaten instelling' kon zij in het kader van de woningwet goedkope voorschotten aanvragen bij de gemeente, tegen een lage rente. De NV Volkshuisvesting bleef voortbestaan naast de Stichting maar ontwikkelde vanaf 1911 geen bouwactiviteiten meer²⁰⁾.

Conclusie

Bij een andere beschouwing van de beide woningbouwverenigingen vallen duidelijk overeenkomsten op; beide werden

opgericht vóór de komst van de woningwet en werden opgericht door leden uit de gegoede burgerij en/of adel (veelal leden van de gemeenteraad). Het kapitaal werd bijeengebracht tegen een zodanige rente dat de kapitaalverschaffers wel enig financieel voordeel hadden van hun investering. De Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen bracht kapitaal bijeen via de uitgifte van obligaties tegen 3½% rente en de NV Volkshuisvesting gaf als hoogste dividend een zelfde percentage over haar aandelen. Bij beide woningbouwverenigingen werd verder een streng huurbeleid gehanteerd en hadden de huurders weinig of geen participatie in het bestuur. De huurders werden ook duidelijk gecontroleerd. Bij de NV Volkshuisvesting nam een lid van het bestuur de taak op zich de huur wekelijks te innen en daarbij tegelijkertijd te letten op de bewoning en de bewoners van de huizen. De Vereeniging tot het bouwen en verbeteren van woningen had voor deze taak een betaalde kracht in dienst. Bovendien moesten de overeenkomsten zijn niet alleen terug te vinden bij de hier besproken woningbouwverenigingen, maar ook bij andere woningbouwverenigingen in dezelfde periode in andere steden. Op grond van hun gemeenschappelijke kenmerken zijn deze woningbouwverenigingen onder te brengen bij de in het begin van dit artikel genoemde semi-filantropische woningbouwverenigingen. Deze woningbouwverenigingen bedoelden in theorie te bouwen voor verschillende categorieën arbeiders, in de praktijk trokken zij echter veelal alleen de meer welvarende arbeiders als huurders aan. Dat had twee oorzaken. Ten eerste lag het huurniveau van de nieuwe woningen vaak hoger dan dat van de oude krotwoningen. Dit hogere huurniveau was het gevolg van de 'economisch verantwoorde opzet' en stond in verband met het feit dat de woningbouwverenigingen ondanks hun filantropische karakter, hun woningbouw niet tot armenzorg wilden maken. Daarbij moesten de kapitaalverschaffers ook financieel enig voordeel hebben bij investering in woningbouw voor arbeiders, om de investering in de

INSCHRIJVINGSBILJET.

De ondergeteekende ...	
verklaart zich bereid om voor	aandeelen elk ad f 250 deel te
nemen in het maatschappelijk kapitaal groot f 40 000 der te Amersfoort	
te vestigen Naamlooze vennootschap ter verbetering van den woningtoestand.	
AMERSFOORT,	Juni 1898.

Inschrijvingsbiljet behorende bij de tweede circulaire die het voorlopig comité van de op te richten N.V. Volkshuisvesting in 1898 verspreidde.

HUREN ‘VOLKSHUISVESTING I’					
Type	Bouwjaar	Aantal	Huren per week	Huur per week	Jaarhuur
A	1899	6	1,60	1,70	1903
B	1899	6	1,85	1,90	1903
C	1899	4	2,30	2,50	1903
D	1899	4	2,60	idem	idem
E	1900	20	1,60	idem	idem
F	1901	7	2,00	1,75	1903
G*	1904	3	onbekend	onbekend	
H	1904	10	onbekend	onbekend	
I	1910	8	2,85		
W	1900	2	3,00		

* Deze drie woningen zijn gebouwd aan de Grote Haag in Amersfoort.

toekomst veilig te stellen.

Ten tweede pasten de woningbouwverenigingen een strenge selectie toe bij de verhuur van hun woningen om ervoor te zorgen dat alleen ‘knappe werklieden’ tot de nieuwe huizen werden toegelaten. Via deze selectie hadden de kapitaalverschaffers een veilige geldbelegging in arbeiderswoningen. Ook werd toegezien op de bewoning van de huizen. De bestuurders van de woningbouwverenigingen gingen er namelijk vanuit dat goede woningen niet zonder meer tot verbetering van het woongedrag zouden leiden, bewoners moesten worden verplicht gesteld hun gedrag aan te passen aan hun nieuwe woonomgeving. Daartoe

werden bepaalde normen afgedwongen aan de huurders door b.v. het bestuur of een betaalde opzichter in dienst van de woningbouwverenigingen²¹⁾. Aldus de semi-filantropische woningbouwverenigingen die zelf zoals al eerder gezegd is onderdeel vormden van een breed kader van beschavingsactiviteiten gericht op de intellectuele en morele verheffing van de arbeidersklasse. Al bij al toont dit aan dat de Vereniging tot het bouwen en verbeteren van woningen en de NV Volkshuisvesting géén unieke fenomenen waren, maar onderdeel vormden van een bredere maatschappelijke stroming²²⁾.

Noten

1. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, Woontoestanden van de volksklasse in de 19de eeuw, *Spiegel Historiael* 9 (1976), p. 495.
2. J. Nycolaas, *Volkshuisvesting* (Nijmegen 1974), p. 16.
3. Eerenbeemt, p. 501.
4. A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* (Amsterdam 1984), p. 142.
5. Nycolaas, p. 21.
6. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, Wat leidde tot de woningwet 1901, *Spiegel Historiael* 9 (1976), p. 524.
7. Nycolaas, p. 22.
8. Toestand van de Gemeente Amersfoort 1880 en idem 1900.
9. L. H. Klaassen, D. H. van Dongen Torman, L. M. Koyk, *Sociologische en sociografische studiën Amersfoort* (Leiden 1949), p. 63 Tabel IV 4.
10. Verslag van het woningonderzoek in de gemeente Amersfoort 1901, Tabel I, II, III, p. 12, 13.
11. H. Poots, Jhr. mr. T. A. J. van Asch van Wijk; een progressieve burgemeester, *de Stad Amersfoort*, 26-8-1981, p. 21, 23.
12. Statuten van de Vereniging tot het bouwen en verbeteren van woningen 1884.
13. Bouwbestek van de Vereniging...
14. Jaarverslag van de Vereniging. . over 1903.

15. Amersfoortsche Courant, 2 juni 1898 no. 4776.
16. Statuten van de NV Volkshuisvesting 1898.
17. Jaarverslag van de NV Volkshuisvesting over 1898/1899.
18. Statuten van de NV Volkshuisvesting art. 2.
19. Jaarverslag van de NV Volkshuisvesting over 1904.
20. Jaarverslag van de NV Volkshuisvesting over 1911. Een ‘toegelaten instelling’ was een stichting, vereniging of vennootschap die erkend was door de kroon als uitsluitend werkzaam ter verbetering van de volkshuisvesting. Dit moest duidelijk tot uitdrukking komen in de statuten. Instellingen, die opgericht waren vóór de komst van de woningwet konden door wijziging van hun originele statuten ook worden toegelaten in het kader van deze wet. Eenmaal een toegelaten instelling dan konden voorschotten en in bepaalde gevallen zelfs jaarlijkse, financiële bijdragen worden aangevraagd. Bron: Van den Eerenbeemt, p. 525.
21. A. de Regt, p. 178.
22. Dit artikel is een bewerking van een scriptie sociaal-economische geschiedenis, die te raadplegen is op het gemeente-archief.

Flehite agenda

Binnenkort verschijnt de nieuwe Flehite-agenda 1987. Een kleine 100 tal prentbriefkaarten geven een beeld van het oude Amersfoort, dat deels verdwenen is en voor een groot deel gelukkig ook bewaard is gebleven. Sommige delen van de stad en monumenten zijn dankzij restauraties die hebben plaatsgevonden vaak ook weer in een betere conditie dan op de kaarten. Deze afbeeldingen tonen nog weer eens zeer duidelijk aan dat ook de oude historische binnensteden toch nog steeds in beweging zijn. Dat het een beweging ten goede is, daar waken mede het museum en de Oudheidkundige Vereniging Flehite voor. De agenda kan op het museum afgehaald worden en kost dan f 20,-.

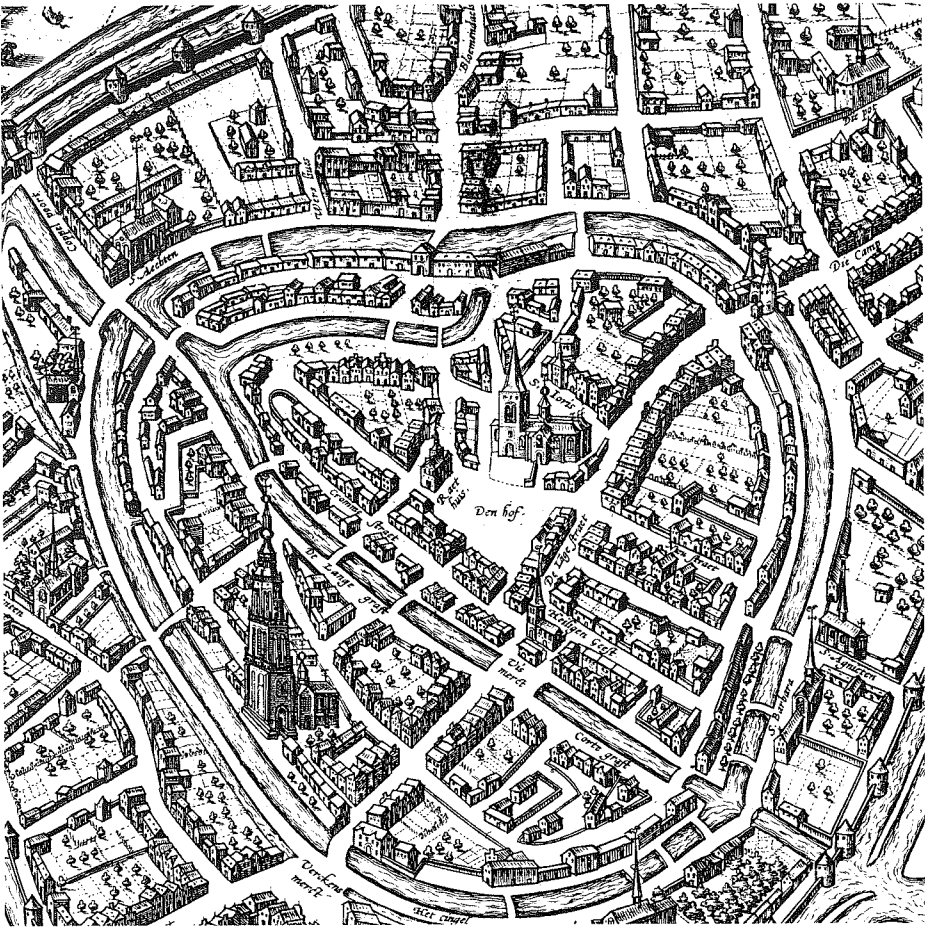

Gijsbert Cloeting alias Cluetinck, de ‘invuller’ van de kaart van Braun en Hogenberg

J. G. Smit

In Flehite VI, 1 (februari 1974) p. 9-10 wordt over de kaart van Amersfoort van Braun en Hogenberg opgemerkt dat deze in Keulen tot stand is gekomen door de bemoeienis van de priester Michael ab Isselt, die Jacob van Hees inschakelde voor de beschrijving van de stad en Gijsbert Cloeting voor de invulling met publieke en particuliere gebouwen. De kaart werd voor het eerst gepubliceerd in 1588; van Cloeting zouden geen biografische gegevens bekend zijn. Dit laatste wordt herhaald in jaargang 17 (1985) nr. 3 (januari 1986) p. 47.

Als we de gegevens uit de opdracht van ab Isselt op een rij zetten, dan weten we van Cloeting dat hij een burger van Amersfoort moet zijn geweest die leefde rond 1588, nauwkeurig kon tekenen en op goede voet stond met mensen als ab Isselt en Van Hees, katholieken uit de Contrareformatie. Ik meen dat er in de archivalische bronnen van de tweede helft van de 16de eeuw één persoon is te vinden, die aan deze beschrijving beantwoordt (de gegevens vullen elkaar aan, zodat het bestaan van twee Gijsberts niet waarschijnlijk is). De tekenaar Cloeting kan geïdentificeerd worden met Gijsbert Hendriksz. Cluetinck, geboren ca. 1528/29, overleden na 26 september 1608¹⁾, regent van het St. Pietersgasthuis in 1558²⁾, in welke hoedanigheid hij nog vermeld wordt op 14 juli en 8 november 1591, raad van Amersfoort in 1578; hij zal dezelfde zijn als de Gijsbert Hendriksz., die alleen met patroniem voorkomt als regent van het St. Pietersgasthuis in 1559 en raad van Amersfoort in 1567, Cluetinck of Cleutinck is dezelfde naam als Cloeting. Van Bemmél³⁾ noemt hem Cloeting; het Amersfoortse raadsresolutieregister schrijft zijn naam afwisselend als Cluetinck, Cleuting(h)⁴⁾ of Clueting⁵⁾. Zijn vermoedelijke nicht Henrickgen Cleutinck (3 juli 1598) heet op 2 juli 1614 Kloeting. Wat de contrareformatorische gezindheid van deze Gijsbert betreft: na 1579 bekleedt hij geen magistraatsfunctie meer (hij wordt nog wel in 1584 en 1586 vermeld als huismeester van de melaten, dus het Lazarushuis) en op 26 juni 1585

prijkt zijn naam op de lijst van ‘quade patriotten en suspecte personen’, die in Amersfoort mogen blijven, maar die moeten zweren de Verenigde Provinciën, de provincie Utrecht en de stad trouw te zijn en moeten beloven geen betrekkingen met de koning van Spanje of diens stadhouders te onderhouden. Zij werden bovendien ontwapend en kregen inkwartiering van soldaten zonder vergoeding van logiesgeld⁶⁾. De inkwartiering heeft ook werkelijk plaatsgevonden. Op 8 juli 1585 besloot het stadsbestuur bij o.a. Gijsbert Hendriksz. soldaten te huisvesten⁷⁾. Gijsbert Cluetinck had ook goede relaties met de familie Van Hees: op 10 januari 1589 gaf hij op het stadhuis de ondertrouw van Rijckgen van Hees, dochter van Gerrit van Hees, aan⁸⁾. Dat deze Gijsbert een stadsplattegrond kon intekenen, leid ik af uit het feit dat hij goudsmid van beroep was. Voor dit vak is immers een grote mate van nauwkeurigheid vereist, niet alleen bij de produktie en de afwerking, maar ook bij het ontwerpen. Ook zilvermeden als de Utrechter Paulus van Vianen⁹⁾ staan als tekenaars bekend. De eerste vermelding van Gijsbert als goudsmid is van 9 mei 1599, wanneer hij, oud 70 jaar, en zijn collega's Gerrit van Schadick, 26 jaar, en Jan Camp, 45 jaar, een verklaring afleggen over de waarde van de Arnoldus-gulden en daarbij een boekje over gouden en zilveren munten

overleggen. De tweede en voorlopig laatste vermelding is van 26 september 1608, wanneer Gijsbert samen met Cornelis Camp door het stadsbestuur aangesteld wordt tot keurmeester van de goudsmiden. Gijsbert Cluetinck, regent van het St. Pietersgasthuis en het Lazarushuis, raad van Amersfoort in 1567 en 1578, katholiek en goudsmid, komt overeen met het profiel van de gegevens uit ab Isselts opdracht en zal dus degeen zijn, die voor hem de kaart van Braun en Hogenberg heeft ‘ingevuld’.

Noten

1. Indien niet anders vermeld zijn de gegevens ontleend aan de resolutieregisters van de raad van Amersfoort.
2. A. van Bemmél, *Beschryving der stad Amersfoort I* (Utrecht 1760) p. 329.
3. Als noot 2.
4. Resol. raad 8 november 1591, 11 april 1592, 4 december 1594, 1 september 1608.
5. Resol. raad 26 september 1608.
6. RA Utrecht, Archief Staten van Utrecht 231-3 in dato. Op 10 juni 1577 had Gijsbert Hendriksz. al trouw aan Filips II beloofd: W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580* (Amersfoort 1878) p. 413.
7. Ook Hendrik van Westrenen, aan wie Michael ab Isselt de kaart opdroeg, mocht in Amersfoort blijven maar kreeg inkwartiering.
8. *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 27 (1973) p. 189.
9. Terez Gerszi, *Paulus van Vianen. Tekeningen van een zilvermid*. (Amsterdam 1983).

In Memoriam Dr. P. van den Bosch O.S.C. (1922-1985)

Het plotselinge overlijden van pater Van den Bosch op 29 maart 1985 zal, ondanks het feit dat hij reeds in 1974 Amersfoort had verlaten en sedertdien in het Kruissherenklooster te Bonn verbleef, vele ouderen die zijn betrokken (geweest) bij museum en tijdschrift *Flehite* hebben geschokt. Hij is immers uit de geschiedenis van deze instellingen niet weg te denken! Aan een overdruk uit het Kruissherenblad *Clairlieu* heb ik een en ander van de volgende bijzonderheden omtrent leven en werk van de overledene ontleend.

In 1922 te Amsterdam geboren en in 1947 door de bisschop van 's-Hertogenbosch tot priester gewijd, studeerde hij in de jaren 1948-1953 aan de R.K. Leergangen te Utrecht en behaalde aldaar de M.O.-akte Geschiedenis. Na te hebben gedoceerd aan enige onderwijsinstellingen der Kruissheren, werd hij in 1956 benoemd tot leraar geschiedenis aan het Constantijncollege te Amersfoort, verbonden aan het Kruissherenklooster aldaar, terwijl hij tevens optrad als assistent van de parochie Hamersveld te Leusden. Op aandringen van de bekende medievist professor J. F. Niermeyer studeerde hij in zijn vrije tijd geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Als doctoraalscriptie schreef hij in 1963 een uitvoerige studie over *Het Sint-Joriskapittel te Amersfoort*, nog altijd de beste verhandeling over de middeleeuwse geschiedenis van dit (nog steeds bestaande) kapittel, helaas niet uitgegeven, maar in typoskript te raadplegen op het Amersfoortse Gemeentearchief (en uiteraard ook op het Historisch Seminarium te Amsterdam). In 1968 promoveerde hij bij Niermeyers opvolger prof. C. van de Kieft op het onderwerp: *Studiën over de observantie der Kruisbroeders in de vijftiende eeuw* (Diest, 1968). Over de ware 'explosie' van wetenschappelijke publikaties die hierop volgde, spreken wij straks, maar eerst zullen wij zijn activiteiten te Amersfoort met betrekking tot vereniging, museum en tijdschrift *Flehite* memoreren.

Van 1965 tot 1969 was Van den Bosch bestuurslid van de Oudheidkundige Vereniging *Flehite* en tevens trad hij op

als conservator van het gelijknamige museum. Het is moeilijk, een billijk oordeel te geven over zijn gestie in laatstgenoemde functie gedurende deze voor de vereniging en het museum zo roerige tijd. Na de stadsrecht-herdenking van 1959 beleefden vereniging en museum een ware bloeitijd. Het ledental nam aanzienlijk toe en het museumbezoek steeg voortdurend. De activiteiten van werkgroepen voor de inrichting van het museum toonden hoezeer door een aantal leden van de vereniging werd medegeleefd. Maar juist toen de pater als bestuurslid en conservator optrad waren er grote onenigheden binnen het bestuur en tussen bestuur en enige leden ontstaan, die aan de bloeitijd een spoedig einde bereidden. Herinrichtingsplannen van het museum speelden hierbij een rol. De voorzitter architect G. Adriaans en de conservator dr. W. J. de Boone trokken zich terug. Veel activiteiten werden als gevolg van deze twisten lamgelegd. Deze omstandigheden waren wel de ongelukkigste waarin deze integere en ongetwijfeld bekwame, doch gesloten en moeilijk toegankelijke figuur terecht kon komen! Terwijl tevoren elk jaar meer dan één tentoonstelling werd georganiseerd wordt voor de tweede helft van de jaren

zestig slechts melding gemaakt van drie exposities, t.w. die over de Amersfoortse schilder Jan Apeldoorn in 1968, over Johan van Oldenbarnevelt 1619-1969 en Jacob van Campen in 1969.

Een veel opgewekter beeld vertoont ons Van den Bosch' activiteit ten behoeve van het tijdschrift *Flehite*, dat toen nog door een van de vereniging onafhankelijke redactie, tevens stichtingsbestuur, werd uitgegeven. Hoewel hij slechts gedurende de eerste 'jaargang' (lees liever: 'het eerste deel!'), verschenen november 1964-april 1966, als redactielid optrad, is zijn rol bij de oprichting en start van het periodiek van doorslaggevende betekenis geweest. Hoe vindt men een geschikte drukker voor zo'n uitgave? Een amateur-drukkerijtje, gedreven door de paters Jägers en Draper met leerlingen van het Constantinianum, bracht dank zij de bemiddeling van pater Van den Bosch uitkomst. Spoedig echter werd deze drukkerij zodanig overstelpt met opdrachten van de Orde der Kruissheren dat geen tijd overbleef voor ons streekblad. De vindingrijke hoofd-redacteur Kemperink vond gelukkig weldra een nieuwe drukkerij, Elinkwijk te Utrecht, die tot aller tevredenheid het blad vanaf de tweede 'jaargang' verzorgde, totdat het in 1977 orgaan van vereniging en museum *Flehite* werd en C. Broekhuijsen het in een geheel nieuwe vorm, de huidige, goot. Het vertrouwde, maar bescheiden uiterlijk, dat door de Kruissheren was gecreëerd en overwegend door Elinkwijk gehandhaafd, met de fraaie omslagtekening van J. A. M. de Valk, verdween hiermede en liet, ondanks de vervanging door de veel fraaier uitgevoerde en groter uitgave, een gevoel van weemoed achter, niet alleen bij de 'oude' redacteurs, maar ongetwijfeld ook bij vele trouwe lezers. Bovendien ging hiermede de tastbare herinnering aan de zeer gewaardeerde medewerking van Van den Bosch verloren! Overigens was het uittreden van de pater geen verrassing. Het lag immers reeds in zijn voornemen, alleen de 'start' te begeleiden. Zijn drukke werkzaamheden lieten geen verder redactioneel optreden toe, toen het blad eenmaal op gang was gekomen.

De aard van deze werkzaamheden blijkt uit de chronologische bibliografie die wij in het blad *Clairlieu* kunnen vinden. Hoezeer ook de activiteiten van pater Van den Bosch te Amersfoort een belangrijk hoofdstuk in zijn leven hebben gevormd, zijn grootste ontplooiing vond hij toch wel in het enorme wetenschappelijke werk dat hij daarna, ver van Amersfoort, in het Kruissherenklooster te Bonn verrichtte. Hij richtte er een historisch instituut in voor de beoefening van de geschiedenis der Kruissheren, waarbij zijn interesse vooral uitging naar het vraagstuk van de spiritualiteit der orde. De bibliografie in het boekje, dat thans aanwezig is in de archiefbibliotheek te Amersfoort, geeft niet minder dan 98 titels op, variërend van grotere en kleinere tijdschriftbijdragen tot een paar boekwerken. De artikelen verschenen overwegend in het Kruissherenblad *Clairlieu*, maar daarnaast ook in andere (kerk)historische bladen. Tevens verzorgde hij de literatuurkroniek van *Clairlieu* (1969-1985). De voltooiing van een werk over het Kruissherenklooster te Goes, door zijn overleden broeder Jo nagelaten, werd door zijn dood verhinderd. Met de geschiedenis van onze streek heeft dit verder niets meer te maken (de Kruissheren vestigden zich eerst na de Tweede Wereldoorlog te Amersfoort). Uiteraard kunnen wij geen opsomming geven van zijn omvangrijke produktie; ook een selectie hieruit zou voor ons geen zin hebben. Ik noem echter nog twee belangrijke geschriften. In de eerste plaats zijn boek: *Sie teilten mit Jedermann* (Bonn, 1978), natuurlijk handelend over zijn orde. Dan noem ik nog zijn bijdrage over 'De bibliotheken van de Kruissherenkloosters in de Nederlanden vóór 1550', verschenen in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* (1974), p. 563-636. Van den Bosch gold ook buiten zijn ordekring als een autoriteit op dit gebied. Hoewel allerlei omstandigheden, die hierboven zijn vermeld, alsmede de vele veranderingen bij het museum en ons blad op personeelsgebied sedert het midden van de jaren zeventig het gevaar medebrengen van vergetelheid hier ter

plaatsse buiten zijn vrienden- en ordekring, blijkt uit het bovenstaande genoegzaam hoezeer wij met dankbaarheid en achting aan deze markante figuur mogen terugdenken.

Als bronnen zijn gebruikt:
L. van Belkom en A. Ramaekers, 'In memoriam Dr. P. van den Bosch O.S.C.'. Overdruk van: *Clairlieu*, jrg. 1985.
B. G. J. Elias, 'Flehite 1878-1978! In: *Flehite*, jrg. 11, nr. 3/4 (okt. 1979).
De oudste nummers van het tijdschrift *Flehite*.
J.H.

Galeriehouder H. Dirkzwager overhandigd het schilderij van Toon Tieland aan mr. J. Prins. Tussen hen in het echtpaar Tieland.

Flehite krijgt schilderij van Toon Tieland cadeau

Groot was de verrassing van mr. J. Prins, voorzitter van de Stichting Museum *Flehite*, toen hij, nadat hij op 28 september jl. de tentoonstelling van het werk van Toon Tieland in Galerie Coninck had geopend, een schilderij van die schilder namens kunstenaar en Galerie aangeboden kreeg voor het museum. Op het fraaie doek uit 1984 ziet men de Drie Koningen in de straten van Amersfoort. Een reeds lang gekoesterde wens van *Flehite* om ook een schilderij van de vermaarde Amersfoortse kunstenaar Tieland te kunnen exposeren ging hiermee in vervulling. Het museum bezat al een zeldzame tekening uit 1948, voorstellende boerderijen in Hoogland.

'Oorlogssouvenir'. Foto van Belgische geïnterneerden in het kamp van Zeist, gemaakt door de Amersfoortse fotograaf Serré.

Helen Kraan, *Nostalgisch gezicht Amersfoort* (Groningen, Technipress, 1985, 80 p., ongepag., prijs f21,90) publiceert een groot aantal oude foto's van Amersfoortse stads- en landgezichten uit de periode ca. 1900-ca. 1940, kennelijk ontleend aan prentbriefkaarten. Hoewel reeds veel van deze foto's in allerlei werkjes zijn gereproduceerd, zijn dit soort boekjes nog altijd welkom. De gravures van Henry Brown (1816-1870), overal tussen de foto's geplaatst, die niets met het onderwerp hebben te maken en bovendien op een heel ander tijdperk betrekking hebben, hebben eerder een storend dan een verhelderend effect. Zij geven helaas het werkje het karakter van een goedkope, Anton Pieckachtige 'romantiek'. De vermelding in het colofon dat de foto's van de samensteller zijn, zal wel betekenen dat zij de prentbriefkaarten heeft gefotografeerd; eigentijdse foto's zijn er niet bij. De onderschriften zijn in het algemeen wel correct, als men afziet van de mededeling dat het oude stadhuis aan de Westsingel 'een schepping is van Benjamin Cohen, een architect, die meerdere huizen in Amersfoort gebouwd heeft'. Vooral onder oudere Amersfoorters zal het boekje zijn weg wel vinden. Helaas geeft het maar al te duidelijk weer hoeveel moois er verdwenen is.

Onder de stroom van publikaties die de laatste tijd verschijnen over de bezettingstijd 1940-45, nemen die over het *Kamp Amersfoort in de Tweede Wereldoorlog* uiteraard een belangrijke plaats in. Genoemd boekje werd samengesteld door de Afd. Onderwijs der gemeente Amersfoort, mw. A. J. Slippens, Museum Flehite en de Onderwijs Begeleidingsdienst Eemland (Amersfoort, 1985, 25 p., ill.).

Rudger A. M. Smook, *Binnensteden veranderen, atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw* (Zutphen, Walburg Pers, 1984, 279 p., ill., krt., tab. graf., ISBN 906011-330-6, prijs f39,50, ook versch. als proefschrift Delft) is een zeer belangrijk werk, dat geen belangstellende in de stedenbouw ongelezen mag laten. Op deze plaats kan uiteraard niet

nader op de gehele inhoud worden ingegaan, want hiertoe is het aandeel van onze streek in het geheel te gering. Aldaar komt slechts Amersfoort voor onder de 36 behandelde steden. Een register ontbreekt, doch met behulp van de inhoudsopgave kan men gemakkelijk de gedeelten vinden, waarin Amersfoort wordt behandeld, hoewel op verschillende andere plaatsen deze stad wel als voorbeeld kort wordt vermeld. Hoewel dus geen uitvoerige karakterisering van dit werk kan worden gegeven, moet ook degene die zich uitsluitend met onze stad bezighoudt uitdrukkelijk worden aanbevolen, van dit boek kennis te nemen. Men leert zodoende de ontwikkelingen hier ter plaatse in groter verband te begrijpen, want een stad is nu eenmaal geen geïsoleerd verschijnsel: de stedenbouwkundige problemen die zich alhier voordoen, treft men ook elders aan, zij het dan ook in wat ander verband. Zoals de titel aanduidt vormt slechts de ontwikkeling vanaf ca. 1825 het onderwerp van het boek. Daar dit zich bepaalt tot de oude binnensteden, spreekt het vanzelf dat telkens beknopte inleidingen over de 'voorgeschiedenis', de ontwikkeling vanaf het ontstaan der behandelde steden, aan het eigenlijke onderwerp voorafgegaan. Die over Amersfoort bevat enige kleine onnauwkeurigheden en wellicht zal dit bij andere steden ook het geval zijn. Ik ga ze hier niet opnoemen. De schr. is geen historicus en bij een brede opzet als de onderhavige zijn zulke foutjes praktisch niet te vermijden. Aan de waarde van het hoofdonderwerp doen zij niets af. Het magistrale werk is zeer fraai en degelijk uitgevoerd en desondanks voor een schappelijke prijs verkrijgbaar!

In *De opstand in het Interneringskamp Zeist op 3 december 1914, een onderzoek naar de oorzaken en het verloop van de gebeurtenissen* (scriptie M.O. II Geschiedenis C.O.C. M.A. Utrecht, Amersfoort, 1985, 81 bl.) beschrijft M. L. C.

Hendrickx-van der Avert een zeer tragische gebeurtenis uit de tijd van het verblijf der Belgen in ons land gedurende de Eerste Wereldoorlog. De schr. stelt naar aanleiding van hetgeen in de bekende publikatie van G. Laporte, *Belgische geïnterneerden in Nederland enz.*, wordt medegedeeld, een nader onderzoek in naar de preciese gang van zaken. Hierover heerst veel onzekerheid, begrijpelijk, want ieder der betrokkenen en verantwoordelijken trachtte uiteraard hun gedrag en/of beleid te rechtvaardigen, terwijl de officiële autoriteiten er niet veel voor voelden, 'de vuile was buiten te hangen'! De verhandeling begint met een overzicht van de oorzaken van het uitwijken van ca. 40.000 Belgische soldaten, die in Antwerpen door de Duitsers waren afgesneden, naar Nederland. Een beschrijving van de omstandigheden waaronder de Belgen hier leefden, volgt daarna. Verschillende officiële en niet-officiële lezingen van het voorval worden vergeleken en kritisch bekeken, waarbij zowel archieven in Nederland en België, literatuur, courantenberichten en -artikelen, als persoonlijke getuigenissen worden gebruikt. Ook het archief van het Amersfoortse St. Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis, waar gewonde Belgen werden verpleegd, werd geraadpleegd. Daarnaast worden besproken de bemoeienissen van de Nederlandse parlementariër Troelstra, de onderzoekcommissie van de S.D.A.P., het conflict tussen Troelstra en de minister van oorlog Bosboom, alsmede de activiteiten van de bekende Belgische politici Camille Huysmans en Frans van Cauwelaert, waarop samenvatting en conclusies volgen. Een nauwgezet en goed geschreven werkstuk, waarbij des te meer opvalt dat de Nederlandse opperbevelhebber Snijders hardnekkig als 'Snijder' wordt aangeduid (p. 21-22). Een wezenlijke aanwinst, ook voor de geschiedenis van onze streek.

J.H.

Stg. L. J. Slippens, Amersfoort, Nr. 10889

„Mezzo Monte” boek Regentesselaan, AMERSFOORT.

Fea Livestro-Nieuwenhuis, *Mezzo Monte, de geschiedenis van een (t)huis* (Amersfoort, Personeelsvereniging Krachtwerktuigen, 1985, 58 p., ill.) is uitgegeven ter gelegenheid van het 70-jarig jubileum van de Vereniging Krachtwerktuigen, gevestigd in de voormalige villa Mezzo Monte, Prinses Marielaan 1/Regentesselaan 2. Het is een aardig en leerzaam boekje geworden, geschreven door een de lezers van ons blad welbekende kunsthistorica. De bouw van M.M. hing nauw samen met het plan van Petrus Hermanus van Haselen (1859-1920), makelaar te Amersfoort, tot aanleg van een villawijk op de tot dusver vrijwel onbewoonde Amersfoortse Berg. De villa werd gebouwd als onderwijsinstituut (1900 en vlg. jaren), dat echter spoedig verdween om plaats te maken voor twee woonhuizen, waarin het oorspronkelijke pand werd gesplitst, met ingangen aan de Prinses Marielaan en de Regentesselaan. De achtereenvolgende bewoners van de beide huizen worden vervolgens besproken, verlicht met familiefoto's en portretten (o.a. burgemeester Barchman Wuytiers). Nadat het gebouw tijdens W.O. II als Duitse Ortskommandantur had gediend, werd het in 1946 gehuurd en in 1952/55 gekocht door de Vereniging van gebruikers van stoomketels en krachtwerktuigen, die het met een nieuwe

vleugel uitbreidde. De architectuur is een soort neoklassieke stijl, de architect is niet bekend (de Schr. vermoedt: de Hilversummer E. Verschuyt). Een opmerking: dat het huis dat Van Haselen voor zichzelf liet bouwen in de Korte Bergstraat, was gelegen tegenover de Meisjesschool, thans 'Evangelische Hogeschool', moet op een vergissing van de informante berusten. Een welkome aanwinst voor de kennis van de recente stedenbouwkundige ontwikkeling van Amersfoort!

Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad is een buitengewoon belangrijke bijdrage van prof. dr. ir. J. C. Visser in het Historisch-geografisch Tijdschrift (Utrecht, Stichting Matris, postbus 670, 3500 AR Utrecht, ISSN 0167-9775), jrg. 3, nr. 1 (1985), p. 10-21. Het onderzoek van de auteur betreft de vraag in hoeverre gedurende de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw verschuivingen zijn opgetreden in de dichtheid van de bevolking van de verschillende Nederlandse steden, alsmede de orde van grootte dezer verschuivingen, dus de verhouding tussen bevolkingsgroei en ruimtelijke expansie. Vergeleken worden de jaren 1400 en 1560, op basis van de bekende midden-16de-eeuwse plattegronden van Van Deventer. Uit onze regio komt

Amersfoort ter sprake. Is de schatting van 7.000 inwoners voor 1560 niet wat aan de hoge kant? Dan zou het tijdvak 1560-1748 wel heel weinig groei hebben vertoond, want het cohier van de Liberale Gift van 1747/48 levert 7.500 zielen op binnen de stadsmuren en 500 in de Stadsvrijheid. Dat Amersfoort echter in 1560 wel in Vissers klasse IV (5.000-10.000 inwoners) zal hebben thuisgehoord en in 1400 in klasse III (2.500-5.000) is aannemelijk. (Had Utrecht in 1400 slechts ca. 9.000 inwoners? Zijn de bewoners der uitgestrekte kapittelimmuneiten daaronder begrepen?) Wij zullen moeten afwachten wat andere historisch-geografen en -demografen van Vissers berekeningsmethode denken.

De voormalige stadsarmenschool en onderwijzerswoning in de Koestraat, het eerste echte schoolgebouw van Amersfoort (De Stad Amersfoort, XI (1985), nr. 41, p.13; nr. 42, p. 15; nr. 43, p. 23) door L. van Hoorn-Koster, vormt een boeiende bijdrage tot onze kennis van een stukje binnenstad, dat thans bezig is sterk van gedaante te veranderen, en tevens van het onderwijs in de vorige eeuw. De school is thans verdwenen, voor de nog bestaande maar zeer vervallen onderwijzerswoning zoekt men nog een bestemming. De Schr. geeft een korte beschrijving van de lotgevallen van het perceel, waarop school en woning werden gebouwd. De stadsarmenschool was bestemd voor kinderen van niet-bedeelde armen (voor kerkelijk bedeelde waren de Ned. Herv., R.K. en Joodse armensholen bestemd). De school was ter plaatse gevestigd van 1833 tot 1893, in welk jaar zij een gebouw in de (Lange) Beekstraat betrof, dat nu ook is afgebroken. De onderwijzerswoning werd sedertdien aan verschillende personen verhuurd. De school herbergde later nog een dependance van de HBS, vervolgens de Middelbare Handelsschool. In 1973 werd besloten tot de bouw van een parkeergarage op de plaats van het afgebroken schoolgebouw. De krante-artikelenserie bevat geen verwijzingen naar bronnen. Dit is wel het geval met de fotocopie van de oorspronkelijke tekst, berustend op het Gemeentearchief.

Gens Nostra, maandblad der Nederlandse genealogische vereniging, jrg. 40 (1985), no. 4/5 (p. 153-224 van de jaargang) is een Amersfoort-nummer. Op 11 mei 1985 hield de N.G.V. haar 'Genealogische Dag' te Amersfoort, ter gelegenheid waarvan dit themanummer verscheen. Na een inleiding ter karakterisering van de stad volgen een aantal zeer interessante bijdragen. J. L. Braber en A. Medema publiceren een lijst van *Maire en burgemeesters van Amersfoort, 1812-heden*, met hun familiewapens, voorzover voorhanden (p. 156-157). N. A. Hamers doet hetzelfde met betrekking tot *Gouverneur, commissarissen des konings en der koning in de provincie Utrecht* (p. 158-159), eveneens met afbeeldingen der wapens. Verreweg het uitvoerigste artikel is van de hand van M. A. A. Volkers-de Ruiter en P. A. Harthoorn en handelt over *De eigenaars en molenaars van de Amersfoortse windkorenmolen 'De Hartshoorn'* (p. 160-183), aansluitend op een artikel van de tweede auteur over de familie Harthoorn, verschenen in *Gens Nostra* van 1969. De geschiedenis van de molen, die was gelegen buiten de Utrechtsepoort (waar precies is nog onzeker), kon door middel van een reeks transportakten tot het jaar 1458 worden teruggevoerd en vervolgd in de 16de-18de eeuw. De naam 'Herthoorn' verschijnt voor het eerst in 1521. Vele persoonlijke gegevens over (mede-)eigenaren enz. worden aan het licht gebracht. C. E. G. ten Houte de Lange publiceert *Zestien kwartieren van de Amerfoortse burgemeestersdochter Anna Lucia Loogen, 1724-1807* (p. 184-187), waarin ook veel gegevens over andere families en hun wapens. Ook *De Glynt, van het Amersfoortse burgemeesterskussen naar de Brabantse klein*, door J. L. Rijndorp (p. 188-191) gaat over Amersfoortse regentenfamilies. (Vervolg hierop in no. 12, p. 546-552.) N. A. Hamers levert een bijdrage over *Een Amersfoortse koopman* (p. 191-197), t.w. Joannes (ook Hendrik) Hamers, een voorvader dus, afkomstig uit Brunssum (Limburg) en op latere leeftijd te Amersfoort gevestigd. Een interessant

tijsbeeld vormt de geschiedenis van deze zwervende kramer, die een door zijn vrouw gedreven manufacturenwinkel te Amersfoort vestigde, terwijl hijzelf in de omgeving rondtrok. Zijn welstand blijkt uit het feit dat hij een huis kocht in Zevenhuizen, naast het huis 'De Osch' (thans 'De Grote Slok') op de hoek van de Langestraat. Later heeft hij een groter pand aan de overzijde, op de andere hoek Langestraat/Zevenhuizen, verworven. In een tijd van economische malaise blijkt dus toch nog stijging op de maatschappelijke ladder mogelijk! P. J. K. van Werkhoven houdt zich bezig met *Amersfoort voorgelacht van kolonel Steenkamp*, de bekende heraldicus (p. 198-199), waaronder zich ook bevond de bekende schilder Albert Eeckhout, bekend door zijn schilderijen van Braziliaanse mensen, landschappen, dieren en planten, vervaardigd tijdens zijn verblijf aldaar in het gevolg van Johan Maurits van Nassau (1636-1644). D. van Wageningen, *Vijf generaties Van Wageningen te Amersfoort* (p. 200-209) gaat over de afstammelingen van Jacob van Wageningen, geboren ca. 1670, die gedurende drie eeuwen te Amersfoort verbleven. Het nieuwjaarsgedicht van de stadstorenwachter J. van Dorssen, afgedrukt op p. 209, dateert van 1912, zoals blijkt uit de zinspelende op het eeuwfeest van Nederlands bevrijding in 1813, en uit het laatste couplet. De torenwachter spreekt hier over zijn 'laatse zangen', nadat de stad 18 jaar lang 'zijn roepstem heeft gehoord'. In 1913 werd immers het torenwachtersambt afgeschaft (zie Amersfoort in prent, p. 59-60). Een interessant tijsbeeld geeft A. Medema in *De levensgeschiedenis van Pieter Willem Adriaan Jan van der Nat, geb. ca. 1791 te Leiden, overleden 5-5-1881 te Utrecht* (p. 210-211), vanaf ca. 1830 woonachtig te Amersfoort, waar hij o.a. commies van de stedelijke belastingen en herbergier was. Van dezelfde auteur is ook een handig overzicht van de *Persoons- en familie-namen uit de biografische, genealogische en heraldische rubrieken van de collecties knipsels en handschriften van de Gemeentelijke Archiefdienst te Amersfoort*

(p. 211). Belangrijk is J. de Lange, *Stamreeks Van Bommel herzien* (p. 212-215), een aanvulling van en correctie op het artikel over dit onderwerp van J. M. Reinboud in De Navorscher van 1959 (M. S. F. Kemp bestrijdt echter in no. 12, p. 537-545 de kritiek van De Lange, voorzover het de Wijkse Van Bommels betreft en voegt hieraan vele nieuwe gegevens uit de archieven toe). H. M. Aben-Nederpeld schrijft over *Een 'ketting'-huwelijk te Stoutenburg (18de eeuw)* (p. 215-216); R. J. van de Pol over *Kwartierstaat Van de Pol* (p. 217-221), van onze tijd teruggaand tot midden 17de eeuw. Het belangwekkende nummer sluit af met een kort overzicht door H. Th. Hormann en J. M. Snellenberg, *Leusden door de eeuwen heen*, met een *Overzicht archieven betreffende de gemeente Leusden* (p. 222-224).

E. G. H. Laseur, *De Vrouwevaart te Amersfoort, de geschiedenis van een devotie* (scriptie R.U. Utrecht, fac. Godegeleerdheid, Beekbergen, Laseur, 1985, 66 p., ill., krt., facs.) behandelt, na een beschrijving van Amersfoort (oorsprong, economisch, politiek) en een bespreking van het Sacramentsmirakel c.a., de bekende geschiedenis van het Mariabeeldje, de pelgrimages, het Mirakelboek, de O.L. Vrouwetoren enz., voorts katholiek Amersfoort onder gereformeerd regime in de 17de en 18de eeuw, herkomst, kleding enz. van de pelgrims en de geschiedenis van de Vrouwevaart zelf. Ook komt ter sprake de 'herleving' in onze eeuw: Vereeniging Onze Lieve Vrouwe Gilde, de zeer wisselende lotgevallen van de nieuwe omgang door de stad, het wegwijnen ervan in de jaren '60 (1960: 400 deelnemers, 1977: 3). In 1978 kwam geheel los van dit gilde de 'Stichting Onze Lieve Vrouwe van Amersfoort' tot stand, die de Vrouwevaart weer hervatte. Een Nabeschouwing en uitvoerige bijlagen sluiten het werkstuk af. Een nauwgezette beschrijving, behalve de geschiedenis van het O.L. Vrouwegilde, gebaseerd op gedrukte bronnen en literatuur. De algemene en inleidende

gedeelten bevatten echter nogal wat onnauwkeurigheden.

Cor van den Braber, *Amersfoort getekend, rondgang door een oude stad*, is deel 4 van de Amersfortia Reeks (Amersfoort, Bekking, 1985, 44 afbn., 98 p., ISBN 90-6109-0601, f39,50). Het mooi uitgevoerde boekje bevat verdienstelijke tekeningen van de auteur zelf in de volgorde van een wandelroute door de stad, met toelichtende tekst, met veel interessante bijzonderheden over gebouwen enz., aangegeven op een plattegrond. Bij iedere tekst bevindt zich een literatuurlijstje achterin, waar ook enige bouwkundige termen worden verklaard. Enige opmerkingen: de Plompetoren werd niet noodzakelijkerwijs vanaf 1434 stadsgevangenis: in dat jaar werd hij voor het eerst als zodanig vermeld; p. 30: een aantal muurhuizen zal toch wel reeds vóór 1501 zijn gebouwd; in genoemd jaar werd de bestemming der aangeslibte erven door het stadsbestuur geregeld; p. 40: Armen de Poth was geen klooster! P. 46: dat de H. Geestkapel (later Lutherse Kerk) aan de Langestraat de 'oudste parochiekerk' was, is niet alleen een verouderd misverstand, maar bepaald onwaarschijnlijk; zou zij ouder dan de St.-Joris zijn (quod non!) dan fungeerde zij toch in geen geval als parochiekerk; p. 52: 'weinig prozaïsch' moet wel luiden: 'een weinig prozaïsch'; p. 84: De Fransen waren in 1796 geen 'bezitters', doch bondgenoten van de Bataafse Republiek; p. 86: bisschop David van Bourgondië verbleef in 1483 niet in het Observantenklooster, maar in het Sint-Aagtenconvent (zie W. J. van Hoorn e.a., Observantenklooster (A.W.N., 1982), p. 20); p. 86: de Staten van Utrecht vergaderden niet 'regelmatig' in De Doelen, doch slechts gedurende de burgeroorlog van 1786/87! P. 90: het archiefstuk van 1333, waarvan hier sprake is, gewaagt niet van Oude en Nieuwe 'Eem', doch Oude en Nieuwe 'Beek' (in feite komt dit natuurlijk op hetzelfde neer).

De Centrale catalogus van dag-, nieuws- en weekbladen van algemene inhoud, in Nederland verschenen (CCD), red.: afd.

Centrale Catalogi Kon. Bibliotheek, project CCD ('s-Gravenhage, Stichting Bibliographica Neerlandica, 1985, 228 p., ISBN 90-71313-01-8, intekenprijs f35,-) moet hier worden vermeld, omdat hij ook voor regionaal-historisch gebruik zeer nuttig is. De catalogus is nog niet volledig, maar men hoopt in latere uitgaven de gegevens te kunnen aanvullen.

Tussen 1942 en 1968 bestond te Amersfoort een school voor Voortgezet gewoon lager onderwijs (VGLO). De invoering van de z.g. Mammoetwet in 1968 betekende het einde van deze vorm van onderwijs, die werd vervangen door LEAO. De school voor VGLO ('Jan Ligthart') was gevestigd in de Lange Beekstraat (thans afgebroken). De oud-directeur van zowel de VGLO als de LEAO, Ebbe de Boer, schetst in *Het voortgezet gewoon lager onderwijs in Amersfoort (1893-1968)* (Amersfoort, E. de Boer, 1985, 23 p., ill.) niet alleen de geschiedenis van genoemde school, maar ook die van het gebouw, waarin zij was gevestigd. Dit gebouw was in 1893/94 door gemeente-architect W. Kam ontworpen en bestemd voor openbaar lager onderwijs. Doch reeds in 1929 stelde het gemeentebestuur een 7e en 8e leerjaar in, waarvoor de school in de L. Beekstraat ter beschikking werd gesteld. Deze vorm van onderwijs diende zowel tot eind-onderwijs als tot doorstroming naar het ULO, de ambachtsschool en de huishoudschool. Het slordig en vluchtig geschreven verhaal bevat nuttige informatie over deze gang van zaken.

Van de *Eemlandse Klappers* kwam deel 15 uit: *Dopen Geref. Gemeente Woudenberg, 1686-1812*, bewerkt door J. H. M. Putman (Bussum, Genealogische documentatie service, 1985, VI+151 p., f30,-, te storten op postrekening 3812378).

Het artikel van Taeke Stol, *De Dwarsdijk in de Betuwe en zijn betekenis voor de Grebbedijk en voor de Gelderse Vallei in het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw*, verschenen in: Historische

geografie in meervoud, historisch-geografische bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. M. W. Heslinga (Bijlage bij Historisch-geografisch Tijdschrift, Utrecht, Matrijs, 1984, p. 95-113, f34,50) is van belang voor onze regio, omdat deze op de grens van Over- en Nederbetuwe in 1590 aangelegde dijk (ook genoemd Nieuwe Dijk of Spanjaardsdijk) weliswaar aan de Betuwe bescherming bood, doch een bedreiging voor de Gelderse Vallei vormde. Reeds in 1602 verloor de dijk zijn waterstaatkundige functie. Velerlei aspecten, vooral militaire, worden uitvoerig uit de doeken gedaan.

Bij Buro Maas te Zeist verscheen in 1983: A. T. E. Meijer en K. R. de Poel, *Landgoederen, buitenplaatsen en buitenhuizen/villa's in en nabij het noordelijk deel van de Utrechtse Heuvelrug, een planologische verkenning*. Een belangrijke bijdrage tot de kennis, ook de historische wording, van onze regio, die zozeer het stempel draagt van deze objecten.

H. J. ter Maat, *600 jaar Haalboom-Hoolboom, een speurtocht naar de geslachten Haalboom-Hoolboom, stammende uit Bennekom/Veenendaal, Kampen, Weener/Amsterdam en Hattum* (Nieuwegein, H. J. ter Maat, Kasteeldrift 21, 3436 TL Nieuwegein, 475 p., ill., tab., ISBN 9090005218), is van belang voor onze streek, omdat de familie o.a. uit Veenendaal en Rhenen afkomstig was.

Mr. E. J. Wolleswinkel, van wie wij reeds meer soortgelijke bijdragen kennen (zie vorige kronieken) schrijft thans over: *Twee Scherpenzeelse geslachten Van Wolfswinkel*, in *Nederlandsch Leeuw CII* (1985), no. 5-6, kol. 146-199. Het behoeft wel niet te worden gezegd dat dit Gelderse geslacht vertakkingen had in en relaties met het 'omringende' oostelijke Utrecht.

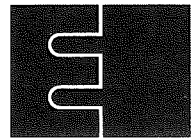
J.H.

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42 jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

de algemene boekhandel

leusderweg 184-186

amersfoort

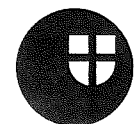
STICHTING GEMEENTELIJKE KREDIETBANK AMERSFOORT

voor:

- uw persoonlijke lening
- uw doorlopend krediet.

Geen winsttoogmerk, deskundig advies,
snelle beslissing, uw belang staat voorop
... vandaar naar de G.K.A.

Vraag vrijblijvend inlichtingen!

GEMEENTE
AMERSFOORT

Hoofdkantoor:
Eemstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-16527

Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

LET OP DE KOSTEN!

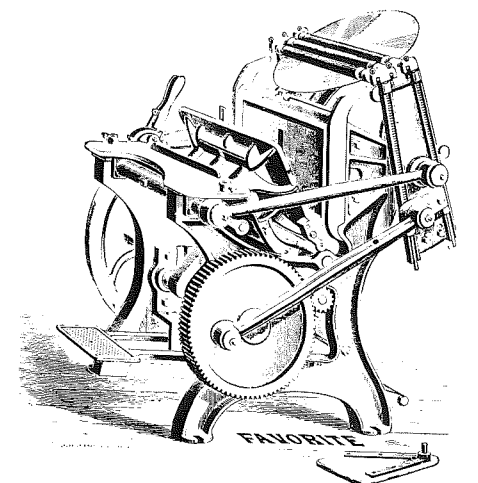
GELUKKIG VERZEKERD MET AEGON

KOM, WE
MAKEN ER
EEN LEUKE
DAG VAN.

AEGON
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

als museumstuk...

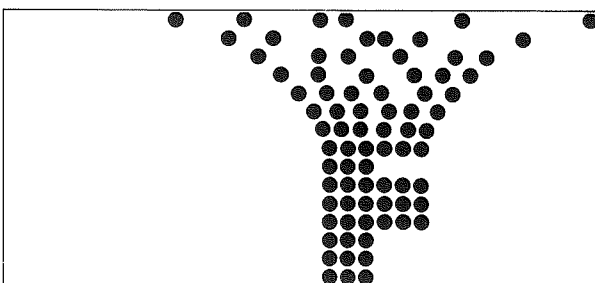

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.

Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-16349

Cadeau's uit Flehite

Boeken

Amersfoort is niet van gisteren	fl 17,50
Amersfoort getekend	fl 39,50
Van Gasthuisstraat tot serviceflat	fl 19,95

Prenten

Afdrukken van de originele etsplaten van Van Liender met Amersfoortse gezichten	fl 30,-
---	---------

Diversen

St.Jorislepel	fl 15,-
Stadszegel	fl 6,-
Pelgrimsteken	fl 4,-